

Գ Է Ո Ր Գ Դ.

ՄԵԾԱԳՈՐԾ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՄԱՌՕՑ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց Գեորգեան
ձեմարանի քանդակագրական սարեղարծի
ատրիւ

ԳՐԵՑ

Մ. ԱՌԵՂԵԱՆ

ՎԱՂԱՐՅԱՊԵՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

1899

Գ Է Ո Ր Գ Դ.

ՄԵԾԱԳՈՐԾ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՄԱՌՕՏ ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻԻՆ

Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց Գեորգեան
ձեմարանի քանոնակցամեայ տարեդարձի
առթիւ:

ԳՐԵՑ

Մ. ԱՐԵՂԵԱՆ

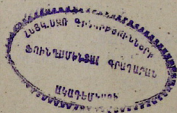
ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՑ Ս. ԷՋՄԻԱՅՆԻ

1899

Дозволено Цензурою 9 Августа 1899 г. г. Тифлисъ.

Срм
604

ԳԷՈՐԳ Դ. ՄԵԾԱԳՈՐԾ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Ա.

ԺՆՈՒՆԴ ԵՒ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ.

ԳԷՈՐԳ Դ. կաթողիկոսը ծնուած է 1813 թուի յուլիսի 5-ին Կ. Պոլսի Սամաթիա արուարձանում, մի արհեստաւոր ընտանիքի մէջ: Հայրն էր ատաղձալաճառ (քերեստեճի) Գրիգորի որդի մահտեսի Պետրոս, որ պարսպում էր իւրև մինթանճի՝ ենիչերլիներէ համար վերնաղգեստ (մինթան) կարելով, իսկ մայրը կոչուում էր մահտեսի Սըբուհի: Բարեպաշտ և ջերմեռանդ ծնողներն իրենց զաւակին աղայ տարիքից մեծացնում էին կրօնական ոգւով, այնպէս որ մանուկ Գրիգոր ֆերեստեճեանն եղբնամայ հասակում արդէն ինչպէս և ժամանակի շատ մանուկներ, բերան դիպէր եկեղեցական շատ աղօթքներ:

1820 թ. սկսուում է Գրիգորի դպրոցական դաստիարակութիւնը Յովսէփ դպրի ձեռով, որը իւր տանը մասնաւոր ուսումնարան էր պահում. երեխաները շաբաթական վարձ տալով դպրին, սովորում էին գրել կարգալ, քրիստոնէական վարդապետութիւն, ժամասացութիւն և շարական երգել:

Աղքատիկ ուսումը, միացած թուաբանական ու քերականական շնչին տեղեկութիւնների հետ, մանուկ Գրիգոր-

րի մէջ պիտի զարգացնէր միայն սէր առ եկեղեցին: Եօթ-
տարի յետոյ Յարութիւն ամիրայ Պեղճեանի հոգացողու-
թեամբ ու ծախքով, Կարապետ պատրիարքի հսկողութեան
տակ, բացուում է Գումգալուի պատրիարքական եկեղեցու
Ժառանգաւորաց վարժարանը: Ուր դասախօսում էր Ժա-
մանակի հաշակաւոր դիւանական վարժապետ Գրիգոր պա-
տուելի Փեշտմալճեան: Վարժարանը բացուած էր քահա-
նայութեան պատրաստութեամբ պատանիների ու հասակաւոր
դպիրների համար: Երկու տարի, 1827—1829, Գրիգոր Քե-
րեստեճեանն ևս ուրիշների հետ յաճախելով այդ դպրոցը,
ուր և ցերեկը ճաշում էին Պեղճեանի հաշուով, իսկապէս
այստեղ ստանում է պատուելի Փեշտմալճեանից իւր բարո-
յական ու մտաւոր կրթութիւնը և կրօնական եկեղեցական
ժանօթութիւնները, թէպէտ և անշուշտ, շատ սահմանափակ
ու միակողմանի:

Ուսման ընթացքում իւր ուշիմութեամբ, ջանասիրու-
թեամբ ու համեստութեամբ այնքան զբաւում է իւր Պա-
տուելիի և Կարապետ պատրիարքի առանձին ունիւն և վա-
յելում նոցա խնամքը, որ 1830 թ. մայիսի 25-ին, երբ արդէն
Գրիգորն իւր ուսման ընթացքն աւարտած էր և ստացած
իւր վկայականը՝ Պատրիարքի օսկեգիր կոնգրակով ու կնքով,
կարգուում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքական փոխանորդ-
դարանի քարտուղար և ամենայն ժրջանութեամբ վա-
րում է իւր պաշտօնը չորս տարի, Առաքել աւագ քահա-
նայի և ապա Պրուսացի Պօղոս վարդապետի (յետոյ Կ. Պոլ-
սի Հայոց պատրիարք) փոխանորդութեան օրով:

Բ.

ՎԱՐԳԵՊԵՏ ԵՒ ՔԱՐՈՋԻՉ.

Տղայ հասակից ստացած բարեպաշտական կրթութիւ-
նը, որ յետոյ աւելի ևս զարգացած էր իւր դպրոցական
շրջանի մէջ, ծնեցնում է պատանի Գրիգորի մէջ, ձգտում

ու ցանկութիւն հոգեւոր կոչման, և նա ուխտում է իւր
կեանքը նուիրել իւր եկեղեցու և ժողովրդի ծառայութեա-
նը: Ընտրելով յատկապէս կուսակցութիւնը: Այդ միջոցին
հրաժարուում է պատրիարքութիւնից Կարապետ արքեպիս-
կոպոսը, որի տեղ պատրիարք է ընտրուում Պրուսոսցի Ստե-
փանոս արքեպիսկոպոսը: Ազաւնի կոչուած: Սա ևս, ինչ-
պէս իւր նախորդը, առանձին հովանաւորում է երիտա-
սարգ Գրիգորին: որին և, նորա ցանկութեան համեմատ, 1834
թուի ապրիլի 7-ին պատրիարքական եկեղեցու մէջ ձեռնա-
դրում է սարկաւադ: Իսկ 1835 թուի սեպտեմբերի մէկին
կուսակցութեան քահանայ՝ Գէորգ անունով:

Գէորգ արքեպիսկոպոս իւր հոգեւոր գործունէութիւնն սկսում
է քարոզչութեամբ և շատ շուտով կարողանում է իւր ճար-
տարաբան լեզուով գրաւել ունկնդիրներին համակրութիւնը:
Նոյն թուի դեկտեմբերի 9-ին Պատրիարքը եկեղեցու
մէջ, խիստ հաւանելով նորա մի քարոզին, աալիս է նորան
վարդապետական դաւադանի մասնաւոր իշխանութիւն:

Գէորգ վարդապետն աւելի ևս մեծ եռանդով շարու-
նախում է քարոզել Գումգալիուի մայր եկեղեցում և ուրիշ
եկեղեցիներում: Հաղել իւր ձեռնադրութեան տարին բո-
լորած, այնքան վայելում է Վ. Պոլսի ամերանների և իշ-
խանների սէրը: որ նոցա խնդրով Ստեփանոս պատրիարքը
նորան Խոս-գիւղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու քարոզիչ է
նշանակում: նորան յանձնելով միանգամայն և Խոս-գիւղի
եկեղեցին ու գալոցը կառավարելու հոգը:

Այստեղ ահա առաջին անգամ Գէորգ վարդապետի
համար բացուում է գործունէութեան ընդարձակ տալա-
րէզ: և որոշուում է նորա բոլոր գործունէութեան ընաւո-
րութիւնը, որով պիտի ընթանար նա իւր ամբողջ կեանքի
ընթացքում:—այն է եկեղեցի բարեկարգել, քարոզներով
ու մասնաւոր խօսքերով դարձնել ժողովրդի մէջ սէր դէ-
պի եկեղեցին, և որ գլխաւորն է՝ ժողովրդի դաստիարակու-
թիւնը մանուկ սերնդի կրթութիւնից սկսել. մի բան, որ
յետոյ նորան պիտի տար «Դպրոցների Պաշտպան» անունը:
Անշուշտ շատերն ունեցել են և ունին այդ ձգտումն ու

ցանկութիւնը, բայց շատ քչերն է տրուած այն մարբա-
կրօն հեանքը, միացած հոգեբու խօսքերն շնորհքի հետ,
որ վառում է քարոզչի ունկնդիրներին աստուածային կրա-
կով, և նորա խօսքերը իբրեւ դատարկ ծնծղայ չեն հնչում, այլ
գործի են փոխանակուում: Եթէ մի կողմից Գէորգ վարդապե-
տի քարոզչական համբաւը խուռն բաղմութիւն էր միշտ
բերում եկեղեցի լսելու նորան, միւս կողմից նորա խօսքը
թափանցում է լսողների սիրտը և շատերը յօժարակամ
յանձն են առնում իրենց կարողութիւնից մաս հանել յօ-
գուտ եկեղեցու շինութեան ու կրթութեան: Այսպէս յի-
շենք միայն, որ Խառ-գիւղի գլխաւոր տմբրաններից մէկը,
Մկրտիչ ճեղայելեան, Գէորգ վարդապետի խօսքից յորդո-
րուած, իւր հովանաւորութեան տակ է առնում դպրոցը,
չէնքը շինում. իսկ Գէորգ վարդապետը իւր հասկացողու-
թեան չափով բարեկարգում է դպրոցը, ըստ կարելւոյն
պիտանի ուսուցիչներ կարգում և դպրոցը խալիֆայական
դրութիւնից հանում, լեզուներ և ուրիշ ուսմունքներ մթա-
ցնելով և դրադարան բանալով: Բայց որ գլխաւորն է, նա
հոգ է տանում և աղջկերանց կրթութեան համար, բաց է
անում և օրինորդաց դպրոց, և այս այնքան վաղ ժամանակ-
ներում, երբ աղջիկներն կրթութիւնն աւելորդ և նոյն իսկ
միտասկար բան էր համարուում:

Գէորգ վարդապետն այն կուսակրօն ընաւորութիւն-
ներից չէր, որոնք վստահ չլինելով իրենց վրայ, երկար ժա-
մանակ մի տեղում ու մի պաշտօնի մէջ չեն սիրում մնալ,
այլ թափառում են այսօր այստեղ, վաղն այնտեղ, ոչ մի
գործի հիմք չգնելով կամ չյարատեւելով իրենց սկսած
գործի մէջ և գլուխ չհանելով իրենց աշխատանքը: Նա սի-
րով երկար տարւններ, և դուցէ իւր ամբողջ կեանքը կըմնար
Խառ-գիւղում, հոգալով այնտեղի ժողովրդի հոգեւոր պի-
տոյքը, բայց հանգամանքը փոխուումէ և չորս տարուց յե-
տոյ նա ստիպուած է լինում թողնելու իւր գործը:

Այդ ժամանակները բողոքական քարոզիչները Ամերի-
կայից առաջին անգամ եկել էին Կ. Պոլիս քրիստոնեայ
հայերի մէջ քրիստոնէութիւն քարոզելու: Նոր դադարած

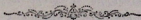
էր այն շարժումը, որ Հայոց մէջ մի քանի տարի առաջ ուղ-
ղուած էր հաթուղիութեան դէմ՝ յարուցանելով հայ եկեղե-
ցուց անջատուածների համար հալածանք և արսոր 1827-1828
թուին: Ռուս-Տաճկահայկան պատերազմից յետոյ Ադրիանապոլսի
դաշնադրութեամբ ապահովուած հռովմէական հայերն աք-
սորից վերադարձել էին և մինչև անգամ իրենց առանձին
գլուխն ու քիչ յետոյ, 1835-ին, իրենց պատերազմն ու-
նէին: Հայերի աչքը վախեցած էր օտար եկեղեցիների որ-
սորդութիւնից, և այժմ իրենց բոլոր ուշադրութիւնը դար-
ձրին նորեկ բողոքականներին վրայ: Սոցա դէմ մաքառելու
համար յատկապէս պատրիարք էր ընտրուած Մարգուանե
առաջնորդ Յակովբոս եպիսկոպոսը: Սա չխրատուած նոյն
խիղ քրիստոնէութեան պատմութիւնից որ հալածել կը նշա-
նակէ տարածել, և ոչ խիղ իւր մօտիկ ժամանակից թէ ինչ-
պէս կաթոլիկ հայերի հալածանքը նորանով վերջացաւ: որ
կաթոլիկների համայնքը Հայոց եկեղեցուց անջատուեցաւ —
բողոքականութեան առաջն առնելու համար նոյնպէս խոս-
տութիւնների դիմեց, նոյովց հրապարակաւ բողոքականու-
թիւնն ու Լութերի վարդապետութիւնն և բողոքականու-
թեամբ խմբուածներին Փոքր Ասիա արսորել տուաւ: Գէորգ
վարդապետն այդ բուռն միջոցներին համամիտ չէր իւր
ընածին լուսամիտ հասկացողութեամբ, այլ ընդհակառակն բո-
ղոքականութեան դէմ մաքառելու բուն գէնքը համարում
էր դպրոցն ու ժողովրդի դաստիարակութիւնը, որով և
բողոքականներն էին գործում Հայոց մէջ և զբաւում հայե-
րին: Պէտք էր կանոնաւոր դպրոցներ բանալ և ձրի ուսում
տալ աղքատ հայ մանուկներին, աղքատներին ու որբերին
խնամել, անգործներին պաշտօն տալ: Սակայն Պատրիարքն
սկզբում այս կրթական գէնքը ձեռ չէր առնում, այլ միայն
պատուհասող դաւադանը:

Գէորգ վարդապետը, որ չէր դորձադրում խիտ մի-
ջոցներ, կատկածելի դարձաւ Պատրիարքի աչքին, իբրև բո-
ղոքականութեան դէմ անտարբեր մնացող մէկը, և երբ նա
Պատրիարքի ձեռը չմատնեց բողոքականութեան յարողներից
մի քանիսին՝ արսորելու համար, Պատրիարքը հրամայեց նո-

բան իբրև արտոր երթալ Պերա քարոզչութեան, որ այդ ժամանակ պատուաւոր պաշտօն չէր համարուում: Գէորգ վարդապետը պատարաստ էր իւր նոր պաշտօնատեղին փոխադրուելու, լաւ իմանալով, որ պաշտօնը չէ, որ մարդուս փառաւորում է, այլ մարդն է, որ պաշտօնը բարձրացնում է,— երբ մի կողմից Խառ-գիւղի ամիրաններն ու ժողովուրդը գրգռուեցան, չուղելով բաժանուել իրենց սիրելի Վարդապետից, և գիմեցին Պատրիարքին իրենց թողնել իրենց Վարդապետին, իսկ միւս կողմից Մելաղիւղի ամիրաններն ու իշխոսներն ուղելով օգտուել հանդամանքից և Գէորգ վարդապետին իրենց քարոզիչ ունենալ, խնդրեցին Պատրիարքին իրենց համար քարոզիչ նշանակել նորան: Պատրիարքը տեսնելով այս համախրանքը, որ ունէր Գէորգ վարդապետը ժողովրդի մէջ, յետ կանգնեց նորան Պերա աքսորելու հրամանից, բայց և միանգամայն իւր պատիւը պահելու համար՝ չթողեց Վարդապետին իւր հին պաշտօնի մէջ, այլ 1840 թ. մարտի 2-ին ուղարկեց Մելաղիւղ, որ այդ ժամանակ ամիրանների ընտկալայրն էր: Ընչպէս և Խառ-գիւղը:

Շուտով Յակովբոս պատրիարքն էլ, երբ Անգլիայի դեսպանը պաշտպան կանգնեց բողոքականներին, համոզուեցաւ, որ բողոքականութեան դէմ կռուելու համար հարկաւոր էր դպրոցներ բանալ, որոնց կարելն արդէն 18-րդ դարու վերջերից սկսած զգացուել էր Կ. Պոլսի Հայոց մէջ, և կրթութեան դործն այնքան առաջ էր դնացել, որ մինչև անգամ հիմնուել էր Իւսկիւտարում 1838-ին մի բարձրագոյն դպրոց: Ս. Երուսաղէմայ ճեմարանը: Այս դպրոցի պահպանութեան ու զարգացման համար շատ էր աշխատում Պատրիարքը, բայց ժամանակի ամիրանները թշնամութիւն ունենալով ճեմարանի հիմնադրի, Պալեան Կարապետ ամիրայի դէմ, ոչ մի նպաստ չեն տալի, իսկ երբ Պատրիարքը արհեստաւորներին օգնութեանն է դիմում, ամիրանները բռնորովին հրաժարուում են արհեստաւորների հետ մասնակցութիւն ունենալուց դպրոցի պահպանութեան մէջ: Սկսուում է ժողովրդի հասարակ դասակարգի և ամիրանների

մէջ կուլւոյ որք վերջը պիտի Տաճկահայոց Սահմանադրու-
թեան տանէր, բայց որի անմիջական հետեանքն այն է լի-
նում, որ Յակովբոս պատրիարքը ստիպուում է հրաժա-
րուել: Իւր նախորդ Ստեփանոս պատրիարքը վերոտին կոչ-
ւում է այդ պաշտօնին 1840 թ. հոկտեմբերի 28-ին, և
Գէորգ վարդապետն Աղգային Գերագոյն ժողովի որոշմամբ
գնում է Արմաշ իւրև հրաւիրակ պատրիարքի, իսկ նոյն
թուի գեղեմբերի 12-ին նոյն ժողովի ընտրութեամբ և
Պատրիարքի հաւանութեամբ ստանձնում է պատրիարքական
փոխանորդութեան պաշտօնը, որ վարում է մինչև 1843 թ.
յունուարի 22-ը: Սակայն երեսասարգ Գէորգ վարդապետը
իւր այս նոր պաշտօնի մէջ չի թողնում իւր հին պաշ-
տօնը: Միջագիւղի քարոզչութիւնը և այստեղի դպրոցի
հոգաբարձութիւնը, որով յաջողում է նորան գրաւել Մի-
ջագիւղի ամիրաների սէրն ու յարգանքը, ինչպէս և ունէր
արդէն Խառ-գիւղի ամիրաներին: Իսկ իւր մեծաւորի,
Ստեփանոս պատրիարքի համակրութիւնն արդէն շատ վա-
ղուց վայելում էր, այնպէս որ 1841 թ. յունուարի 15-ին
Պատրիարքը տալիս է նորան վարդապետական ծայրագոյն
իշխանութիւն և եպիսկոպոսութեան վիպական, թէպէտ և
անմիջապէս չի յաջողում նորան դալ Ս. Էջմիածին ձեռ-
նադրուելու համար: Նոյն սէրը վայելում է նաև Աստուա-
ժատուր պատրիարքից և ապա Մատթէոս պատրիարքից
որ և մեծ ժողովրդականութիւն ունէր և կոչուած էր
այդ գծուար պաշտօնին՝ ժողովրդի և ամիրաների միջև՝
աղգային դորձերը պատրիարքի հետ միասին վարելու իրա-
ւունքի համար ծագած խռովութիւնն իւր ժողովրդակա-
նութեամբ վերայնելու:

Գ.

ՊՐՈԻՍՍՆԵՐ ԵՌԱՋՆՈՐԳ.

Գէորգ վարդապետը Մատթէոս պատրիարքի օրով չկարողացաւ վարել իւր փոխանորդութեան պաշտօնը: Նա հիւանդանում է, և Պատրիարքը Միջագիւղի Մարտոս և Ճանիկ ամիրանների խորհրդով ուղարկում է նորան Պրուսայ, հանքային ջերմուկները՝ բժշկուելու: Այստեղ կարճատեւ ժամանակ մնալով՝ վարդապետն այնքան շուտով կարողանում է դուրսել քաղաքացոյց սէրը, որ նոքա հանրազրութեամբ խնդրում են Մատթէոս պատրիարքին նորան իրենց առաջնորդ կարգել: Պատրիարքը ընդունում է ժողովրդի խնդիրը և Գերագոյն ժողովի հաւանութեամբ 1844 թ. օգոստոսի 2-ին Գէորգ վարդապետը Պրուսայի առաջնորդ է կարգուում, ուր և ուղևորուում է նահանգներին 7—8-ին՝ Սուլթան Աբդուլ Մեջիդի հրովարտալին ստանալուց յետոյ: Ընդունելութիւնը լինում է մեծ հանդիսով ու թափորով. խուռն բաղմութիւնն ընդառաջում է. տեղի նահանգապետի կողմից նորա թիկնապահը Առաջնորդի առաջն է բերում, ըստ սովորութեան, ոսկեթել ծածկացով զարդարած նժոյգ Առաջնորդի համար:

Գէորգ վարդապետը 4. Պուլսի ամիրանների ու ժողովրդի սէրը վայելելուց յետոյ իւր գործունէութեամբ, այստեղ արդէն դառել էր իւր ըուն պաշտօնավայրը, ուր նա պիտի մնար, մինչև իւր կաթողիկոս ընտրուելը, մի անգամ միայն կարճատեւ միջոց թողնելով այդ պաշտօնը 4. Պուլսի պատրիարքութիւնը վարելու համար:

Իւր ժամանելու երկրորդ օրը պաշտօնական այցելութիւններ տալով նահանգապետին, Ռուսաց, Անգլիայի և Ֆրանսիայի դեսպաններին և փոխ այցելութիւններն ընդունելուց յետոյ անմիջապէս սկսում է հովուել իւր հօտը:

Ի՞նչ է առաջնորդի պարտականութիւնը:—Իւր բանաւոր հօտը կառավարել նորա կարիքների համեմատ: Պրուսան մեծ մասամբ մի թրջալօս քաղաք էր, ուր հայ քա-

հանսներն անգամ լաւ հայերէն խօսել չգիտէին: և ուր հայ
ժողովրդի հայութիւնը մեծ մասամբ միայն հայ-քրիստոնէա-
կան եկեղեցու հետ սերտ կապուած լինելովն էր որոշուում:
Հասկանալի է: որ սրտացաւ ու հասկացող առաջնորդի
հոգան այն պիտի լինէր: որ միջոցներ ձեռք առնէր իւր
հօտի մէջ հայախօսութիւն մտցնելու: Այս է եղել Գէորգ
վարդապետի առաջին ու մեծ հոգար Պրուսայում, և այդ
թրքախօսութեան դէմ դարմանն անշուշտ դպրոցով պիտի
լինէր: Ոչ շատ տարիներ առաջ նոյն դարմանն էր գտել
նոյն ժամանակի ամենամեծ մարդը: հոգելոյս Ներսէս կա-
թողիկոսն իւր եպիսկոպոսութեան օրով մի ուրիշ մեծ թեմի
համար: նոյնը գտնում է և Գէորգ վարդապետը իւր թեմի
համար:

Արդարեւ, կային Պրուսայում երկուսու դպրոցներ:
բայց ողորմելի նախնական դրութեան մէջ: Հայ մանուկ-
ները թիւըբական ձևով ժողովուած մի սենեակի մէջ, որ
դպրոցի ամբողջ շէնքն էր կազմում, հաղիւ հայերէն տա-
ռերը ջոկել էին սովորում: առանց հասկանալու կարգա-
ցածի իմաստը և առանց հայերէն լեզուով մի երկու նա-
խադասութիւն կազմել կարողանալու: Վաճառականներն և
արհեստաւորները մի երկու տարի դպրոց ուղարկելուց
յետոյ իրենց զաւակներին, շտապում էին դպրոցից հա-
նել արհեստաւորի կամ վաճառականի մօտ ուղարկելու:
Գէորգ վարդապետն իւր դործն սկսում է երկուսու դպրոց-
ները բարեկարգելով, որին նա արդէն վարժ էր Խառ-
դիւղի քարոզչութեան ժամանակից: Հարկաւոր էր նախ
դպրոցի համար շէնք: Դրամ գտնելը դժուար չէր նա-
րան: ինչպէս՝ ամեն մեծ մարդու համար: նա Կ. Պոլսում
շատ ծանօթ ու բարեկամ հարուստ ամիրաներ ունէր:
որոնք նորա համար պատրաստ էին իրանց օժանդակութիւնը
չխնայելու: Եւ շուտով նոցա նուիրաբերութեամբ յաջո-
ղում է վարդապետին դպրոցի վայել երկյարկանի շէնք
կառուցանել: ութ յարմարաւոր սենեակներով: Դպրոցի
համար, ժամանակի համեմատ՝ քիչ ու շատ պատրաս-
տուած վարժապետներ ու վարժուհիներ են բերել տրուում

11. Պոլսից: Բայց այդ ամենը դեռ գրաւական չէին յաջողութեան համար: Լարիաւոր էր հոգի, եռանդ և ոգևորութիւն ներշնչել թէ վարժապետների, թէ աշակերտների և թէ ծնողների մէջ, և Գէորգ վարդապետն այդ եռանդն ունէր ուրիշին տալու համար ոչ միայն եկեղեցու բնից քարոզելով, այլ և ընտանիքների մէջ և ուրիշ անդերում ուսուցանելով:

Ամենայն օր դպրոց այցելելով, իւր ներհայութեամբ ազդում էր նա ուսուցիչների պարապմունքների վրայ, անձամբ հարցումներ տալիս և յատուկ ուշադրութիւն դարձնում հայախօսութեան վրայ, յառաջադէմներին դովում, թոյլերին խրախուսում: Աւսումն ամենքի համար էր հարկաւոր, աղքատ աշակերտներին պէտք էին դասական պետոյքներ տալիս էր, այլ և դրամ ու հանգերձ:

Ասել չի ուղիւ, որ առաջնորդի այս առանձին հոգացողութիւնը առանձին սէր է դարձեցնում ժողովրդի մէջ դէպի դպրոցը, և դպրոցի աշակերտների թիւը կրկնապատկուում է: Բայց այդ դեռ բաւական չէր հայախօսութիւնը քաղաքի մէջ տարածելու. դեռ շատ ու շատ երեխաներ կային, որոնք, ոչ թէ ծնողների աղքատութեան, այլ տղատութեան պատճառով դպրոց չէին յաճախում և անկիրթ էին մնում. և ահա Գէորգ վարդապետը իւր քարոզներով այնքան կարողանում է ազդել ժողովրդի վրայ, որ արհեստաւորներին ու վտճառականներին համոզում է որոշում կայացնելու՝ որ մինչև դպրոցը չաւարտեն և առաջնորդի ստորագրութեամբ վկայական չունենան, այնպիսի տղայոց չընդունեն իրենց մօտ աշակերտ: Այս առաջին մեծ քայլն էր. այնուհետեւ արդէն հեշտ էր երկրորդ մեծ քայլն անել, յանգիմանելով և նոյն իսկ կրօնական պատիժ նշանակելով այն ծնողների համար, որոնք հոգ չէին տանում իրենց որդւոց կրթութեան վրայ, յաջողել հայոց դպրոցում ուսումը պարտադիր դարձնել ամենքի համար:

Այդ անդուլ գործունէութեան ու եռանդի հետեանքն այն է լինում, որ կարճ ժամանակում տղայոց դպրոցի աշակերտների թիւը 500-ից անցնում է, իսկ օրիորդաց

դպրոցներ 400-ից: Մեր ժամանակ մեր երկրի համար այդ շատ մեծ գործ չէ: Բայց պէտք է երեւակայել, թէ մի թիւ բքտիւն քաղաքում ինչքան մեծ ջանք պիտի գործ դրած լինի Արդապեան այն ժամանակում, որպէսզի այդքան աղջիկներ մի տեղ ժողովէ: Եւ Գէորգ վարդապետը ոչ մի բան ձեռից բաց չէր թողնում ուսումը ժողովրդի մէջ սերտելի դարձնելու համար: Նա շատ լաւ գիտէր, թէ ինչպէս ամեն հայ ծնող միեկթարուում էր, երբ տեսնում էր ժամում իւր դաւակի փոխ ասելը, կամ լսում նորա շարակալներ: Որչափ ևս առաւել մեծ պիտի լինէր այդ միեկթարու-թիւնը, երբ առաջնորդը հրամայեց, որ Հռիփսիմեան և Գայեանեան կոյսերի տօներին աղջիկները երգեն ժամերգու-թեան ու պատարագի միջոցին, կամ ծննդեան և Ձատկի շնորհալուցին տղաների հետ կարգան Դանիէլի գերբը, որի ըն-թերցումն ամեն հայ ծնողի փոխաբել է իւր գաւակի համար:

Այս ամենի հետեանքն այն է լինում, որ շուտով դպրոցի շէնքը բաւականութիւն չէ տալիս և կարիք է գա-րուում, որիշ նոր երկուս դպրոց բանալու: Արդարեւ, այդ դպրոցների մէջ շատ բան չէին ուղորեցնում, գրել կարգալ, սրբադան պատմութիւն, թուաբանութիւն, վայելչագրու-թիւն, աղջիկեանց նաեւ ձեռագործ, և ապա, իբրեւ առան-ձին դաս, հայերէն խօսակցութիւն: Բայց այդ ևս քիչ չէր իւր ժամանակի և տեղի համար, մանաւանդ, երբ այդ լի-նում էր բարեկարգ ձևով: Շուտով հայ դպրոցների բարե-կարգութեան համբաւը հռչակուում է ամբողջ քաղաքի մէջ, այնպէս որ տեղում ապրող եւրոպացիք, հիւպատոսներ՝ և մոյն իսկ հարուստ յայները՝ իրենց դպրոցներն ուղարկելու տեղ հայոց դպրոց են ուղարկում իրենց զաւակներին, և միանգամայն նիւթապէս նպաստում հայոց դպրոցներին: Գէորգ վարդապետը սերելի էր ոչ միայն հայերին, այլ և օտարներին: Երկու տարուց յետոյ առաջնորդի բարե-անունն ու բարեկարգ կառավարութեան համբաւը այնքան բարձրանում է, որ 1846 թ. յունիսի 11-ին Սուլթան Մե-ջիդից ստանում է Իֆթիխարի (գահունակութեան) շքանշան տականակում:

Աշակերտները հոգևոր բարոյական կրթութեան հետ մեծ ուշադրութիւն է դարձնում աշակերտները միջոցով և ընտանեկանները մէջ հայախօսութիւն մտցնելու: Բայց այդ հեշտ չէր: Գալոցը նոյն իսկ իւր սաներին, որոնք մանկութիւնից տանը, փողոցում և նոյն իսկ դպրոցում թուրքերէն էին խօսում, հեշտութեամբ չէր կարող հայերէն խօսել սովորեցնել, ինչքան էլ ուսուցիչները պատուիրէին հայերէն խօսել և թիւրքերէնն արգելէին: Բայց Գէորգ վարդապետը դորա ընական դարմանը դաւել էր: Գալոցում հայախօս երեխաները թիւր շատացնելու համար, իւր հովուութեան առաջին տարին հենց, իւր վիճակի հայաբնակ գիւղերն այցելելուց յետոյ, հետը տասներկու մանուկ էր բերել Պրուտայ, իւր հաշուով պահելու: Նոքա պէտք է սովորէին դպրոցում, իրենց գիւղերը վերադառնալու համար, բայց և միանգամայն հայախօս լինելով՝ պէտք է թիւրքախօս երեխաները հետ խաղի ժամանակ հայերէն խօսէին և ընական ճանապարհով տարածէին հայ լեզուն: Երբ դպրոցի մէջ հայախօսութիւնն արդէն մտել էր, սկսում է առանձին ուշադրութիւն դարձնել ժողովրդի հայախօսութեան վրայ, նախ քահանաներին խտաիւ արգելում է թիւրքերէն խօսելը, և առաջ տանելով՝ փիլոն և աւագութիւն է տալիս նոցա, որոնք քաջ հայերէն խօսում էին և նախանձախնդիր էին հայախօսութեան: Մանուկներին պատուիրում է, որ տանը իրենց փոքր եղբայրներին ու քոյրերին և նոյն իսկ ծնողներին հայերէն սովորեցնեն, և այնուհետեւ իւր եկեղեցական իշխանութիւնը ձեռք առնելով՝ խտաիւ արգելում է և նոյն իսկ եկեղեցական պատիժ է նշանակում՝ եկեղեցում և առաջնորդարանում թիւրքերէն խօսելու համար: Անշուշտ, ընտանեկան մէջ և շուկայում խօսողների համար պատիժ դնել ու հրաման տալ չէր կարող, բացի հայրական յանդիմանութիւնից ու յորդորից, որով և նորան յաջողում էր միշտ իւր նպատակը գլուխ հանել, մանաւանդ այն շրջանները մէջ, ուր անձնական երթևեկութիւն ունէր նա:

Իւր այս գործունէութեան մէջ, հարկաւ, առանց ար-

մէջէնքներէ որտաճելու չէր: Լայ ժողովրդի մէջ հնուց տարա-
 ծուած մի ախտ է, որ երբ մի տեղ մի վարդապետ առաջ-
 ցածորդ է դնում, կնչքան էլ բարի ձգտումներ ու դորժ ցոյց
 անոայ, որովհետեւ ամենքի խաթրով դնալ չի կարող, պատ-
 աստառ ունի հակառակորդներ, այս կամ այն ազան, որոնք
 զբոլորում են ժողովրդին, շփոթութիւն հանում, մտքեր
 զգալաւորում, ստորագրութիւն ժողովում առաջնորդին հե-
 առացնելու համար: Նոյնը հանդիպեց և Գէորգ վարդապետին
 եւր առաջնորդութեան առաջին տարիները հենց: Բայց
 ձգեա խռովարարները, որոնք արժանի չեն անունով յիշուե-
 լու, իրենց դժգոհութիւնը չէին անախած Պատրիարքին
 անցանելու: որ Գէորգ վարդապետի բարեկամներին յաջո-
 րում է խռովութիւնը վերացնել, և նա մնում է ժողովրդի
 վերելին և իւր տեղում:

Դ.

ԵԳԻՍԿՈՊՈՍ.

Եւտով ժողովուրդը ցանկանում է իւր սիրելի առաջ-
 նորդին եպիսկոպոսացած տեսնել: Եւ Գէորգ վարդապետն,
 որ արդէն 1841 թուից իվեր ունէր Պատրիարքից ստացած
 եպիսկոպոսութեան վկայական, այժմ 1847 թուին Պրու-
 յայի ժողովրդից ստացած հանրագրութեամբ նոր ուղե-
 ւորում է Կ. Պոլիս այնտեղից Ս. Էջմիածին դալու, որ
 եպիսկոպոս ձեռնադրուի՝ իբրեւ Պրուսայի ժողովրդի առաջ-
 նորդ: Շատերն են այդ հանրագիր վկայականով գալիս ե-
 պիսկոպոս ձեռնադրուելու մի վիճակի համար, ուր նորա
 այլ ևս երկար չեն մնում, գերադասելով վիճակի առաջ-
 նորդի ծանր լծից Կ. Պոլսի մի եկեղեցու քարոզչութիւն: Բայց

Գէորգ վարդապետը դոցանից չէր, նա Պրուսայի վիճակի վրայ էր ձեռնադրուելու և այնտեղ էլ պիտի մնար, մինչև պատրիարք ընտրուելը. պատրիարքութիւնից յետոյ էլ այնտեղ պիտի վերադառնար, մինչև տղղը նորան աւելի մեծ պաշտօնի կոչէր:

Յունիսի 7-ին մեկնում է Վ. Պոլսից Տրապիզոնի, Կարնի և Ալեքսանդրապոլի վրայով Ս. Էջմիածին գալու: Յունիսի 29-ին հասնում է Ալեքսանդրապոլ և երեք օր, ժանտախտի պատճառով, կարանտինում է մնում: Այդ միջոցին երջանկայիշատակ ներսէս Ե. կաթողիկոսը Թիֆլիսում էր: Գէորգ վարդապետն Ալեքսանդրապոլի առաջնորդարանում է բնակում, ուղարկելով Կաթողիկոսին Պրուսայի ժողովրդի հանրագիրն և Ստեփանոս ու Մատթէոս պատրիարքների տուած եպիսկոպոսութեան վկայականները:

Մի քանի օրից յետոյ Կաթողիկոսից կոնդակ է ստանում, որով Վարդապետի ազատ կամքին էր թողնում, թէ ուզում է՝ Ալեքսանդրապոլ մնար մինչև իւր վերադառնալը Թիֆլիզի, թէ չէ՝ Էջմիածին կամ Թիֆլիզ դնար: Վարդապետը պատասխանում է. « Ես պարտիմ զհրաման Ձեր պաշտել և ոչ զկամս իմ, հրամայեցէք ինձ բացարձակ զբարեհաճ կամս Ձեր »: Կաթողիկոսն, որի սուր հայեացքից ժամանակի ոչ մի անցք ու դորձք չէր փախչում, արդէն վաղուց գիտէր Գէորգ վարդապետի մասին և կամենում է շուտով տեսնել նորան, ուստի և յուլիսի 27-ին ինքնագիր կոնդակով նորան իւր մօտ Թիֆլիզ է հրաւիրում: Վարդապետը գնում է. մեծ Կաթողիկոսը ոտքի կանգնելով գրկում, համբուրում է ապագայ կաթողիկոսացուն, ասելով. « Յառաջ քան զմարմնայդ ծանօթութիւն, հոգի քո և սիրադործութիւնք ծանօթ են ինձ »: Իրօք ծանօթ էր Կաթողիկոսին նորա հոգին, որ Հայաստանից դուրս մի հեռաւոր վիճակում նոյն շաւղով էր ընթանում, որով ինքը Կաթողիկոսն էր ընթացել իւր եպիսկոպոսութեան ժամանակ, և ապա Կաթողիկոսական աթոռի վրայ ևս նորա շաւղով պիտի ընթանար, շարունակելով մեծ Կաթողիկոսի ձեռնարկութիւնները:

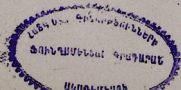
Տասնութէկ ամիս Կաթողիկոսը պահում է Վարդապետին իբրեւ հիւր Թիֆլիսում, միշտ սեղանակից անելով իրեն և իւր այցելութիւններէ ժամանակ հետը տանելով նորան՝ ինչպէս Վրաց մայր Թագուհուն՝ հայազգի Թամարին և Իշխան Վորոնցովին այցելելիս, և ապա 1848 թ. յունիսի 24-ին իրեն հետ առնելով նորան, մի կառքով միասին, ճանապարհ է ընկնում գէպի Էջմիածին, ուր յաջորդ ամսի 11-ին ձեռնադրում է նորան եպիսկոպոս Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի մէջ:

Գէորգ եպիսկոպոսը, ինչպէս և շատ եպիսկոպոսներ, որ Թիւրքիայից եկած նոր ձեռնադրուում են, մեծ ցանկութիւն և փափաք ունէր ուխտի գնալու Մայր Աթոռի մերձակայ սրբալայրերը, բայց Վաղարշապատի տօթագին եղանակից տենդով բռնուում է, ուստի և շտապում է հեռանալ Ալեքսառեան դաշտից, ճանապարհ ընկնելով վերադառնալու իւր վիճակը:

Տենդի պատճառով դիշերում է Օշականում, համբուրում է Ս. Մեօրոսի գերեզմանը, անցնում է Աշտարակ, ուր ներսէս Կաթողիկոսի տանը Կաթողիկոսի հրամանով հիւրասիրուում է իրեն ճանապարհ գնող չորս եպիսկոպոսի ու երեք վարդապետի հետ, և ապա Մուղնու Ս. Գէորգի վանքն ուխտ անելով՝ ճանապարհ է ընկնում Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Կարնի ու Տրապիզոնի վրայով, ուր 12 օր կարանտին է մնում, և սեպտեմբերի 28-ին հասնում է իւր վիճակը: Ընդունելութիւնն այս անգամ աւելի հանդիսաւոր ու շքեղ էր, օտարների և եւրոպացիների մասնակցութեամբ, քան առաջին գալուստին: Հօտն արդէն ճանաչում էր իւր սիրելի հովուին, որի երկար—ժամանակեայ բացակայութիւնից վերադարձին էր սպասում անհամբեր:

Գէորգ եպիսկոպոսն այժմ աւելի մեծ եռանդով շարունակում է իւր գործը: Ամենքը գոհ էին նորանից: Ո՛չ մի գծաութիւն հովուի և իւր հօտի մէջ: Սահայն նոյն խաղաղութիւնը չէր վայելում մերձակայ Կուտինայի (Քեօթահիա) վիճակը, որ ծփում էր սովորական խռովութեան մէջ: Պատրիարքարանը Գէորգ եպիսկոպոսին է յանձնում և այդ

Եզրով
609

վիճակի առաջնորդութիւնը 1851 թ. մայիսի 10-ին: Նա ընդունում է սիրով և յաջորդ տարին այցելելով այս վիճակին, իւր խաղաբարբար ընաւորութեամբ վերացնում է յուզումը, հաշտեցնում է հօտը իւր հովիւ Պետրոս վարդապետի հետ, որին և յանձնում է դարձեալ այդ վիճակի կառավարութիւնը, ու վերադառնում է Պրուսա:

Առաջնորդն իւր հօտի դէմն ու տեսուչն է և հոգեւոր շինութեան հոգացողը: Նա, ինքն անարատ լինելով, ամեն նայն օր արթուն ու պատրաստ պիտի լինի կրթելու իւր հօտը անարատ բարոյականութեան մէջ, աղէտներին ուսուցանելով, թշուառներին ու վշտահարներին մխիթարելով: Ամենքի աչքը նորան են դարձած խեղճութեան մէջ, մանաւանդ ժողովրդական մեծ աղէտների ժամանակ: Եւ այդպիսի երկու մեծ աղէտ ունեցաւ Պրուսան Գէորգ եպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով, մեծ երկրաշարժ ու հրդեհ:

Եպիսկոպոսը բացահայ էր իւր հօտից, երբ 1855 թ. փետրուար և մարտ ամիսներում հոռակալի երկրաշարժից փլատակներ են դառնում Պրուսայի շատ շէնքեր. եկեղեցի ու մզկիթ, կամուրջ, առն կործանուում են, և աւերմունքից աղատուած ժողովուրդը մնում է աղքատ և առանց պատրաստանի, մերկ ու քաղցած: Բազմաթիւ հայ ընտանեւորներ երկրաշարժից վտանգուած, թողնում են Պրուսան ու Պոլիս լցուում: Հարկաւոր էր թէ Պոլիս եկած այս թշուառներին օգնել և թէ քաղաքում մնացողներին: Ո՞րտեղից: Եպիսկոպոսն ինքը հարստութիւն չունի, որ բաժանէ, և ժողովրդի մէջ եղբայրներին օգնելու գիտակցութիւնն այնքան զօրեղ չէ: Պէտք էր կազմեցնել Կ. Պոլսի հարուստ ամիրանների քարեղէն օրտերը, դռնէ դուռ շրջելով, սորանք ու նորան անձամբ դիմելով. և իւր հօտի թշուառ ու անել դրութիւնը նկարագրել պերճ յիստ լեզուով, Եւ Գէորգ եպիսկոպոսը սակաւ նեղութիւն չ'ընց ու սակաւ ժամանակ չաշխատեցաւ, հարուստների դռները բախելով: Բայց շնորհիւ այն սիրոյ ու համակրանքի, որ ունէր նա Կ. Պոլսի ժողովրդի մէջ, և յատկապէս իւր բարեկամ ճանիկ ու Մաքսուտ ամիրանների

ձեռնառութեամբ, կարողացաւ նոյն իսկ մի յանձնա-
 փողով կազմել, մի նորութիւն Հայոց մէջ, Պրուսայի կարօ-
 տեալներին օղնելու համար: Այնուհետեւ շտապեց իւր վի-
 ճակը հոգեպէս միեմտարելու իւր հօտն ու կրթութեան հոգը
 տանելու: Վամուրջները խորտակուած էին, երկու թաղերի
 հաղորդակցութիւնը կտրուած, իսկ դպրոցն ու եկեղեցին
 գետի մի կողմումն էին: Մինչև դանդաղ կառավարութիւնը
 քաղաքի երթեկեկութիւնը վերականգնելու հոգը կը տանէր,
 հարկաւոր էր միւս թաղում դպրոցի համար առանձին շէնք
 վարձել, որպէս զի մի՛ գուցէ ուսման ընդհատումը իւր սկսած
 դործի յառաջագիմութեանը խանգարէր: Եւ այնուհետեւ
 սկսեց հոգալ եկեղեցու վերանորոգութեան համար, որի կա-
 մարները կործանուած էին: Քիչ հոգսեր չէին այդ, բայց և
 հենց այդ հոգսերն էին, որ Գէորգ եպիսկոպոսի անունն
 աւելի բարձրացրին, այնպէս որ նա 1858 թ. մայիսի 18-ին
 Մատթէոս կաթողիկոսի հետ կաթողիկոսական կանգիտաա-
 ընտրուելու բարձր պատուին արժանացաւ: Սակայն այնու-
 հետեւ է՛լ երկար չմնաց Պրուսայում:

Ե.

Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԵՏՐԻԱՐԿ.

Հասարակ դասակարգի և ամիրաների միջև Յակովբոս
 պատրիարքի օրով ծագած կռիւը շարունակուում էր և նորա
 յաջորդների՝ Ստեփանոս, Աստուածատուր ու Մատթէոս
 պատրիարքների օրով: Արհեստաւորը կամենում էր իւր իրա-
 ւունքն ինքը բանեցնել, իսկ ամիրան իւր դարեւոր իրաւուն-
 քից՝ պատրիարքական գործերի վրայ ազդելու և առաջնորդ-
 ներ նշանակելու արտօնութիւնից հրաժարուել չէր ուզում:
 Խռովութիւնները մերթ մեղմանում, մերթ սաստկանում

էին. քանդարկութիւն: աքսոր միացած էին այդ ժողովրդական յուզումներին: Արդարեւ, ժողովրդական Մատթէոս պատրիարքին առժամանակ յաջողեցաւ 1844 թուին կուսակցութիւնները հաշտեցնել և ամերաններից ու արհեստաւորներից կազմուած մի վարչական ժողով հաստատել, և շնորհիւ մեծ ազդեցութեան տէր Ճէզայիրեան Մկրտիչ ամերայի, հակառակ միւս ամերանների ցանկութեան, կարողացաւ առժամանակ մնալ պատրիարք և մինչև անգամ 1847 թուին Բ. Դռան հրամանով եկեղեցականներից Հոգևոր ժողովը և ամերաններից, արհեստաւորներից ու վաճառականներից Գերադայն կոչուած ժողովը հաստատել տուաւ, և այսպիսով ազգային սոսմանադրական և բնորոշական վարչութեան հիմք դրաւ, — լայց շուտով նա ևս պէտք է ամերանների գրգռելով Բ. Դռան սակպմամբ հրաժարուէր, որովհետեւ աւելի ժողովրդի կողմն էր բռնում, քան ամերանների: Սակայն ժողովուրդը իւր իրաւունքները ձեռք էր բերել արդէն, ուստի և Մատթէոսը պատրիարքի տեղը, հակառակ ամերանների ցանկութեան, բնորոշեցաւ վերստին Յակովբոս պատրիարքը, որ և ժողովրդի իրաւունքների պաշտպան էր և տաօր տարի, մինչև 1858 թ. վարեց իւր պաշտօնը: Արդէն Մատթէոսը կաթողիկոս բնարուած և հաստատուած էր, որ Յակովբոս պատրիարքն ևս հրաժարուեցաւ ձերութեան պատճառով, և 1858 թ. հոկտեմբերի 17-ին, մի ընդհանուր ժողովով, որին ներկայ էր և նորընտիր Մատթէոս կաթողիկոսը, պատրիարք բնարուեցաւ Գէորգ Եպիսկոպոսը և տառն օրից յետոյ, տէրութիւնից հաստատուած, մեծ հանգիստով Պրուսայի Պոլիս բերուեցաւ: 1461 թուականից ի վեր, երբ Կոնստանտնուպոլիսի Մեհմեթ Բ.-ի օրով Պրուսայի առաջնորդ Յովակիմ Եպիսկոպոսը Օսմանեան պետութեան հպատակ Հայոց հոգևոր և աշխարհական գլուխ կարգուեցաւ, այս առաջին անգամն էր, — ինչպէս Գէորգ պատրիարքը Մուլթան Արդիւլ Մէջիզին ներկայացած ժամանակ արում է, — որ Պրուսայի առաջնորդութիւնից պատրիարք լինելու:

Հեշտ ժամանակում չէր կոչուած Գէորգ Եպիսկոպոսը պատրիարքութեան պաշտօնին: Մտաթէոսի վերջին տարուց արդէն ինչպէս ասացինք, հաստատուած էր մի տեսակ սահմանադրական վարչութիւն՝ Հոգևոր և Գերադոյն ժողովներով, որոնց անգամներն երկու տարին մի անգամ պէտք է փոխուէին: Բայց դրեթէ ամեն անգամ էլ ընտրուում էին նոյն մարդիկը, որոնք, կարծես, ոնպահանել էին ազգային վարչութիւնը: Սահմանադրութիւնը շատ աւարտական էր և առանց որոշ կաղմակերպութեան ու կանոնադրութեան, ուստի և ոչ մի փոփոխութիւն չէր մտցրել ազգային վարչութեան եղանակի մէջ: Իշխանութիւնը դեռ շարունակ ամիրաների ձեռին էր մնում: Ապարդիւն էին անցնում Յակովբոս պատրիարքի օրով եղած փորձերը՝ այդ ժողովի իրաւունքներն ու պարտականութիւնը որոշող կանոնադրութիւն կաղմելու համար: Գէորգ պատրիարքին էր մնում ջանալ սահմանադրական կանոնադրութիւնը կաղմել և հաստատել աշուղ դործը: Նա այդ նպատակով մի քանի անգամ ժողովի հրաւիրեց ամիրաններին, արհեստաւորներին ու վաճառականներին՝ եկեղեցականների հետ, և վերջապէս յաջողեց կողմել ժամանակի հասկացող եկեղեցականներից ու աշխարհականներից մի մեծ յանձնաժողով, որ պիտի պատրաստէր Ազգային Սահմանադրութեան կանոնադրութեան ծրագիրը: Մեծ մասամբ լուսամիտ երիտասարդներ էին այդ Յանձնաժողովի անգամները: Նիկողայոս Պալեան, Գրիգոր Օտեան, Գրիգոր Աղաթան, Պարապետ Իւթիւճեան և ուրիշները, որոնք մեծ եռանդով աշխատեցին, և 1860 թուականի սկզբին արդէն պատրաստ էր մշակուած ծրագիրը, որի մէջ որոշուած էին պատրիարքի, առաջնորդների, վարչական ժողովների իրաւունքներն ու պարտքերը, ինչպէս և իրար հետ յարաբերութեան եղանակը, Իրաւունքը տրուած էր ամբողջ հայ ժողովրդին: Ժողովների անգամների ընտրութիւնն ամեն դասակարգից պիտի լինէր անխափ:

Մինչ այդ՝ կրքերը յուզուած էին: Քոստ տարուց ի վեր սկսուած հռիւր հասարակ դատարարի և ամիրանների

միջև՝ իւր վախճանին պիտի հասնէր: Ամերաններն ամբողջ երկու հարիւր տարիներէ ընթացքում պատրիարք նշանակել տալու ու փոխելու, առաջնորդներ նշանակելու և հանձնորհումները բանեցնելու իրաւունքներն իրենց ձեռն էին ժողովել: Այժմ նոցա պիտի զրկուէին այդ իրաւունքից: Վերջին ճիգ պէտք էր թափել, որ գլուխ չգար Սահմանադրութիւնը, որ վերջ պիտի տար իրենց շահախնդիր կամայականութեանը: Եւ այդ ճիգը թափեցին: Վաղմուկացաւ երկու կուսակցութիւն. Սահմանադրութեան պաշտպանները, մեծ մասամբ երիտասարդներ, իրենց լուսաւորեալ էին կոչում, իսկ Սահմանադրութեան հակառակորդներին, մեծ մասամբ ամերաններ, խաւարեալներ: Այս վերջիններէ ըտլոր ջանքն ուղղուած էր Պատրիարքի դէմ. կարծում էին, որ եթէ Պատրիարքին հրաժարեցնեն, Սահմանադրութիւնը գլուխ չի գալ:

Շատ ժողովներ ու աղմուկներ անելուց յետոյ, վերջապէս մարտի 18-ին 1860 թ. մի ժողովի մէջ վճռում են պատգամաւորներ ուղարկել Պատրիարքին, որ հրաժարուի: Պատրիարքը հրաժարուելու պատրաստակամութիւն է յայտնում, ձանձրացած աղմուկներից ու ամերանների կողմից կրած ընդդէմադրութիւնից իւր ջանքերի համար, մանաւանդ որ «լուսաւորեալների» կուսակցութիւնն էլ դոհ չէր Պատրիարքից. որովհետեւ նա, թէպէտ և սահմանադրութեան կուսակից, հակառակ էր պատրիարքական ուրոշ իրաւունքներ կրճատելուն, ինչպէս ծրագրուած էր հանոնադրութեան մէջ: Նա յաջորդ օրն իսկ անմիջապէս ուղարկում է Բ. Դռանը իւր հրաժարականը, որը, սակայն, ուշադրութեան չի առնուում: Յուզումը սաստկանում է. հասարակ դասակարգը, մանաւանդ Միջագիւղիցը, Խառ-գիւղիցը, ու դաւառի պանդուխտները, չեն ուղում Պատրիարքին հրաժարուած տեսնել, իսկ միւս կողմից շուտով լինում է Պատրիարքեարանում խռովայոյզ ժողով պատրիարքութեան համար խորհելու: Եւ հենց այդ ժողովի վերջում

էլ, երբ ծեծ ու ապտակները վրայ՝ ժողովականները շատերը հեռացած էին, ընտրում են Ազերիանուպօլսեցի Սարգիս եպիսկոպոսին պատրիարք, չնայելով, որ Բ. Դուռը գեռ չէր ընդունած Գէորգ պատրիարքի հրաժարականը և մտադիր էլ չէր ընդունելու: Դուռթիւնն աւելի խճճւում է: Նոր պատրիարք էր ընտրուած, իսկ հին Պատրիարքը գեռ պաշտօնի մէջ էր և Պատրիարքարանումն էր ընտկուում: Սակայն Գէորգ պատրիարքը խռովութիւններին վերջ տալու համար ապրիլի 20-ին գնում է Բ. Դուռը և անձամբ խնդրում, որ իւր հրաժարականն ընդունեն, ու այնուհետև Պատրիարքարան չդառնալով՝ իւր քրոջ տանն է ապրում:

Բ. Դուռը, տեսնելով Պատրիարքի պնդելն իւր հրաժարականի վրայ, վերջապէս ապրիլի 28-ին ընդունում է նորա հրաժարականը: Սուլթանի կողմից 2000 դահեկան ամսական թոշակ է սահմանուում նորան, և ապա յուլիսի 25-ին Սուլթանից ստանում է Մէհրէթի շքանշանի երկրորդ աստիճանը: Սարգիս եպիսկոպոսը հաստատուում է պատրիարքութեան մէջ և 1860 թ. մայիսի 24-ին Ընդհանուր ժողովի մէջ, եկեղեցականների ու աշխարհականների խուռն բաղմութեան ներկայութեամբ, ընդունում է Սահմանադրութիւնը: Թէպէտ և այնուհետև շատ շուտով տարի ու կէս չանցած, հակասահմանադրական ընթացքի պատճառով, ստիպուում է հրաժարուել: Աթուր բաւական ժամանակ թափուր է մնում, մինչև Զմիւռնիայի առաջնորդ Պօղոս եպիսկոպոս Թաքթաքեանն ընտրուում է պատրիարք (1863 թ.):

Զ.

ԿՐԿԻՆ ՊՐՈԻՍԵՑԻ ԱՌԵՋՆՈՐԴ.

Գէորգ արքեպիսկոպոսը պատրիարքութիւնից հրաժարուելուց յետոյ՝ մի առժամանակ հանդուստնալու համար մնում է Կ. Պոլսում, մի քանի ամիս վարելով սահ-

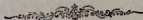
մանադրութեամբ հաստատուած Արօնական ժողովի նախագահութիւնը, և այնուհետեւ 1861 թ. հոկտեմբերի 31-ին կրկին ոտանձնուած Պրուսայի առանջնորդութիւնը, ինչպէս մեկնելու ժամանակ այնտեղի ժողովրդին խոստացել էր պատրիարքութիւնից հրաժարուելու դէպքում այնտեղ վերադառնալ:

Պրուսան կարիք պիտի ունենար շուտով այդպիսի քաջ հովուի. որովհետեւ երկու տարուց յետոյ 1863 թ. սեպտեմբերի 27-ին այդ քաղաքը ենթարկուում է իւր երկրորդ մեծ աղէտին: Մի օրուայ մէջ կրակը լափում է քաղաքի մեծ մասը. համայնական շէնքերից Հայոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին, առաջնորդարանը, մօտակայ միւս եկեղեցական շէնքերը, Գէորգ եպիսկոպոսի շէնքն ուսումնարանը, երկուսն ծխական դպրոցները ոչնչանում են. աւելացրէք դորա վերայ և հայ բնակիչներին 506 տուն: Թշուառութիւնը մեծ էր: Հարկուոր էր մեծթաւ և օգնել տարաբաւականներին և ամենայն ինչ նորից շինել: Ուստի Առաջնորդը յաջորդ տարին ամբողջ Պոլսում է անց կացնում դարձեալ հարուստների դռանը մուրալու իւր հօտի կարիքների համար: Աղետեալներին առաջին օգնութիւնը հասցնելուց յետոյ, ամենից առաջ ուշադրութիւն է դարձնում կրկին դպրոցի վերայ. պէտք էր չընդհատել ուսումը: Գիտաւեր եկեղեցին ժամանակաւոր յարմարեցրած դպրոց է դառնում, մինչև 1865 թուին ամենից առաջ ձևանարկում է դպրոցի եռահարկ շէնքին: Առաջնորդի ժողովարարութիւնը յաջող էր անցած: Նոյն իսկ Սուլթան Աբդուլ Ազիզը, որ արդէն 1862 թուի ապրիլին Պրուսայում եղած ժամանակը Հայոց առաջնորդի կատարած շքեղ ընդունելութեան հանդիսի համար* մեծ ընծաներ էր առւած Առաջնորդին և

* Գեորգ եպիսկոպոսն այդպիսի շքեղ ընդունելութիւն եր տեսնել 1845 թ. Ռուսաց մեծ իշխան Կոստանդին Նիկոլայեւիչին, արժանապէս հիւրասիրելով նորան յունիսի 24—27-ին Պրուսայի Հայոց առաջնորդարանում: Մեծ իշխանն ի նշան սիրոյ եւ համակրանքի ճուշդ էր օտիս առաջնորդին մի ձուածել, լեւադիւր եւ ականակաւ քանկագին մատանի, որ այժմ պահուում է Մայր Աթոռի քանդաւանդում:

նուէրներ Հայոց դպրոցներին, այժմ էլ 50,000 դահեկան է
 նուիրում ի նպաստ Պրուսայի Հայոց դպրոցի շինութեան,
 1866 թ. փետրուարին արդէն պատրաստ օրհնուում է,
 յանուն իւր շինողի Գէորգեան կոչուելով: Այժմ դպրոցն է
 պահուում ժամանակաւոր եկեղեցի, և Առաջնորդը ձեռնար-
 ւում է եկեղեցու շինութեան կից թանգարանով, գանձա-
 րանով ու փոքրիկ դանդախանով: Եկեղեցու խախտուած շէնքը
 քանգել է տալիս և նորից հիմնարկում: Տաճիկ կառավարու-
 թիւնից յաջողում է եկեղեցու շինութեան համար նոյնպէս
 ձրի ստանալ արքունի մերձակայ անտառից հարկաւոր փայ-
 տեղէնք: Ըստ կարճ ժամանակում այդ գործն ևս գլուխ է
 դրայի. քանի որ եկեղեցու շէնքի վրայ հին սովորութեամբ
 անձամբ աշխատում էր ոչ միայն քրիստոնէայ ժողովուրդը,
 աղամարդ, կին, աղջիկ, երեխայ, այլ և հենց ինքը Առաջնորդը
 հասարակ բանուոր դարձած՝ քար էր կրում: Հարկաւոր էր
 շտապել և տարիների դործը ամիսների ընթացքում գլուխ
 դնել, որովհետեւ եկեղեցու շինութեան ընթացքում Գէորգ
 արքեպիսկոպոսը, որի անունն արդէն մեծ էր մանաւանդ
 իւր հօտի այս վերջին աղէտի ժամանակ ցոյց առած ջան-
 քերովը, ոչ միայն օգոստոսի սկզբին Կ. Պոլսի Հայոց կա-
 թողիկոսական ընտրելի էր դարձած, այլ և 1866 թուի սեպ-
 տեմբերի 17-ին Մայր Աթոռում գումարուած համազգա-
 յին ժողովի մէջ մեծայն ամենայն Հայոց Վաթիկոսիոս էր
 ընտրուած: Դեկտեմբերի 2-ին Կ. Պոլսի Ռուսաց դեսպանը՝
 Իգնատիւ,—որին Գէորգ արքեպիսկոպոսն անձամբ ծանօթա-
 ցել էր մի ամիս առաջ սեպտեմբերի 1-ին, դեսպանի Պրու-
 սայում եղած ժամանակ այցելելով նորան և փոխադարձ
 այցելութիւն ստանալով,—յայտնում է Հայոց Պատրիար-
 քարանին թէ Գէորգ արքեպիսկոպոսը հաստատուած է Ռու-
 սաց Վայսեր կողմից ամենայն Հայոց Վաթիկոսիոս: Պէտք է
 երեւակայել իւր առաջնորդին սիրող ժողովրդի ոգևորու-
 թիւնը, երբ նորընտիր Վաթիկոսիոսը իւր ձեռով այդ ամօթ
 11-ին օրհնում էր նորակառոյց եկեղեցին: Թէպէտ և ցա-
 ւում էր հօտը, որ իւր հովուից պիտի զրկուէր. բայց
 և ուրախ էին, որ նա կոչուած էր լինելու սուրբ Լուսա-

առջի արժանաւոր ժառանգ, որ Հայաստանեայց եկեղեցու
Հոգսերի բոլոր բեռը պիտի կրէր և լուսոյ Մայր Աթոռից
արթուն հսկէր իւր մեծ հօտին:

Է.

Ս. ԷԶՄԻՆՔԻՆ ԳՆԼԸ.

Գէորգ արքեպիսկոպոսի ընտրութիւնը 1866 թ. նո-
յեմբերի 23-ին հաստատում է Ալէքսանդր Բ. Վայսըը շնոր-
հելով Հայրապետին վեղարի ականակուռ խաչ և Ալէքսանդր
Նեոկու կայսերական ասպետական շքանշանը, Հայոց Պատ-
րիարքարանի խնդրով Սուլթանն իսկոյն արձակում է օս-
մանեան հպատակութիւնից Վաթոգիկոսին, և Պատրիարքա-
րանն շտապում է յատուկ ծանուցագրով պատուիրել, որ
ամենայն անգ յիշուի Հայրապետի անունը, Պրուսայում
կաթողիկոսի անուան յիշատակութիւնը լինում է դեկտ.
9-ին. իսկ Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում բաւական ուշ,
1867 թուի յունուարի 1-ին. Կովկասի Փոխարքայի Գլխաւոր
կառավարութիւնից 1866 դեկտեմբ. 29-ին գրած թուղթը
ստանալուց յետոյ:

Հայոց Պատրիարքարանից յատուկ հրաւերակներ են
ուղարկուում Պրուսա Վաթոգիկոսին Կ. Պոլիս հրաւերելու,
իսկ Ռուսաց Դեսպանատան կողմից, որ աշխատում է Վա-
թոգիկոսի դալուստը Պրուսայից Կ. Պոլիս փառաւոր անել,
գնում է Կ. Պոլսի դեսպանատան թարգմանը: Յունուարի
15-ին, մեծ հանդիսով, որին մասնակցում էին Պրուսայի
կուսակալն իւր պաշտօնեաներով, պետութիւնների՝ Անգ-
լիայի, Ֆրանսիայի, Աւստրիայի հիւպատոսները, և խուռն
քաղմութիւն, Հայոց Վաթոգիկոսը Ռուսաց դեսպանատան
շողենաւով ճանապարհ է գրուում Կ. Պոլիս: Այստեղ ևս

անդունելութիւնը վառաւոր է լինում: Գարեթաշի նա-
ւամատոյցից առաջնորդուում է Պերայի Սուրբ Երրորդու-
թեան եկեղեցին: Ուր յունուարի 16-ին Կ. Պոլսի հայ ժո-
ղովրդին իւր առաջին ողջոյնն և օրհնութիւնը տալուց յե-
տոյ: իջեանում է Յակովբ Նորատունիեանցի տանը: Այցե-
ութեան է գալիս յաջորդ օրը Ռուսաց զեռպան Իզ-
աատիւն: որ մատուցանում է Ռուսաց կայսեր շնորհած
Վեդարի խաչը: կայսերական ինքնագիր նամակով: Կաթո-
ղիկոսն առժամանակ մնում է Կ. Պոլսում: Փետրուարի
12-ին Ս. Էջմիածնի հրաւիրակները: Սարգիս արքեպիսկոպոս
Ջալալեանը և Գրիգոր վարդապետ Մուշեղեան: հասնում են
14. Պոլիս: ըերելով Կաթողիկոսին հայրապետական խաչն ու
առաւազանը: Իսկ Կովկասի Փոխարքան: Մեծ Իշխանն Միքայէլ
Իսիկուլայէի: ուղարկում է Ս. Էջմիածնի հրաւիրակների հետ
օգորապետ Ջինովիւին: որի ձեռով Մեծ Իշխան իւր սիրալիւ
ողջոյններն ու ուրախեցութեան խօսքերն է ուղարկում
Կաթողիկոսին: Այնուհետեւ Ռուսաց և Պարսից զեռպան-
աների տուած ճաշի հիւրասիրութիւնը վայելելուց յետոյ՝
մարտի 1-ին ունկնդրութիւն է ստանում Սուլթան Աբդուլ-
Ազիզից: որ իւր ձեռով շնորհում է Կաթողիկոսին Մէճի-
դիէի առաջին կարգի շքանշանը. և նոյն ամսի 28-ին Ռու-
սաց տէրութեան մատուցած յատուկ շոգինաւով: ուղեկ-
ութեամբ չորս տաճկահայ պատուիրակների և Ս. Էջմիած-
նի հրաւիրակների: մեկնում է Մայր Աթոռը գալու համար:
Հասնելով Փոթի Բութայիսի: Գորու: Մցխեթի վրայով:
ուր Թիֆլիսի հայ հասարակութեան կողմից ճաշ է արուում:
Ժամանում է Թիֆլիս ապրիլի 7-ին: Ընդունելութիւնը
Մեծ հանգիսով է լինում. հնչում են Հայոց: Ռուսաց
և Վրաց եկեղեցիների զանգակները: Կաթողիկոսը մտնում
է քաղաք Մեծ Իշխան Փոխարքայ Միքայէլ Նիկուլայէի
խառքով: որ Մեծ Իշխանը Կաթողիկոսին պատուելու հա-
մար ուղարկած էր ընդառաջ. և Վանքի մեծ եկեղեցու մօտ
հայրապետը եկեղեցական Թափորով առաջնորդուում է եկե-
ղեցի: և ապա առաջնորդարան: ուր եկած էին ուրիշ պաշ-
տօնեանների հետ և Նորին Կայսերական Մեծութեան Բա-

գաւոր Վայսեր և Մեծ իշխան Փոխարքայի կողմից առանձին պաշտօնեաներ, Կաթողիկոսի ընդունելութեան համար: Երկու օրից յետոյ, ապրիլի 10 ին, այցելում է Կովկասի Փոխարքայ Մեծ իշխան Միքայէլ Նիկողայեանին: օրից ստանում է Կայսերական հաստատութեան ոսկեգիր հրովարտակը և Ս. Ալեքսանդր Նեոկու շքանշանը: Եւ ապա դատակի օրը, ապրիլի 16 ին, պատարագ անելուց և Մեծ իշխան Փոխարքայի հիւրատիրութիւնը վայելելուց յետոյ՝ մեկնում է մայիսի 4 ին և 12 ին հասնում է Մայր Աթոռը: 21-ին մեծաշուք հանդիսով ստանում է ամենայն Հայոց Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոսութեան օծումը: ստանձնելով միանգամայն հայրապետութեան սրբազան և ծանրաբեռն լուծը:

Ը.

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՊԱՀՆՋՆԵՐԸ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՑ.

Ինչպէս վարեց Գէորգ Կաթողիկոսն իւր դժուար պաշտօնը 16-ամեայ հայրապետութեան ժամանակ և որքան կարողացաւ Նա հայ եկեղեցուն և ազգին ծառայութիւն մատուցանել:

Այդ անցեալը դեռ շատ մօտիկ է, և մարդիկը մեծ մասամբ դեռ կենդանի են: Իսկ այդպիսի մօտիկ անցեալը, որ իսկապէս դեռ նոր պիտի անցնէ, դատելը շատ հեշտ չէ և շատ դժպշտում նոյն իսկ կարելի չէ: Բայց ինչ էր պահանջուում այդ ժամանակ Կաթողիկոսից և որքան աշխատեց Նա և կարողացաւ այդ պահանջներին լրացում առլ, Կ. Պոլիս մանելուց քիչ յետոյ բազմաթիւ եկեղեցականների, լամբադիւրների և ժողովրդի ներկայութեամբ, 1867 թուի յունուար 16 ին «Ժամանակ» Հանդիսի լամբադրապետ Ստեփան Փափազեանը ի դիմաց Կ. Պոլսի վեց հայ լամբադիւրների * և յանուն ժողովրդեան արտասանում

* Ուղերձին ստորագրած են Կ. Զոխաճեան, Խմբ. Ծիածանի.

մի ուղերձ, որն մէջ յիշուում են Հայրապետի պարտիքը իւր ժամանակի մէջ՝ մանրամասն որոշ շեշտուում են երեք կէտեր միայն. «Նախ պահպանութիւն և ամբողջութիւն Հայաստանեայց ուղղափառ եկեղեցւոյ, անխախտ և ամբապինդ պահելով Քրիստոսադիր կարգ ու կանոն, Առաքելական և Լուսաւորչական աւանդութիւնք և սրբաբողութիւնք, որ ի նախնեաց մերոց ի սրբոց Հարց . . . ջնջելով ու վերցնելով այն ամեն նոր ու եկեղեցւոյ և ազգի վնասակար կարգադրութիւնները, որոնք ազէտ շահախնդիր և թոյլ անձերու ձեռքը ներմուծուած ու զօրութիւն դառն են » Երկրորդ երաշխաւորեալ պահպանութիւն Ազգիս ազգային և անհատական իրաւանց ապահովութիւն իւրաքանչիւր բարեխնամ կառավարութեանց ներքեւ, որոնց հայտադիր գտնուին հայ ազգի դաւաինները » որովհետեւ Վաթողիկոսը ընդհանրական տեսուչ և հովիւ է ազգի «հայրենաւանդ ս. կրօնին, եկեղեցւոյն, աւանդութեանց, սովորութեանց, ազգային և անհատական ամեն իրաւանց, պաշտպանը » : «Երրորդ . . . ազգային դաստիարակութեան ծաւալումը, այն է սրտով մաքսով և հոգւով հայեր պատրաստել » : «Քանի որ Հայաստանեայց ս. եկեղեցին և Հայոց ազգը մեծ կարօտութիւն ունի քաջարթուն, հոգեւից, վերջապէս արժանաւոր եկեղեցականներու և աշխարհականներու » : Եւ այնուհետեւ երկրորդաբար յիշեցնում են վանքերի մեծ մասի ողբալի վիճակը և Սոոյ ու Աղթամարի մասնաւոր կաթողիկոսութեանց մէջ դործուած «քոտմնելի սրբապղծութիւնք և անլուր ու անխիղճ գայթակղութիւնք » որոնցից Հայաստանեայց եկեղեցին «զերծ պահելու փոյթ պիտի տանի » Վաթողիկոսը, հետեւելով արժանաւոր նախորդներին մանաւանդ Աշտարակեցի հոգեւոյն ներսէս կաթողիկոսին, Աւելացնենք այս երեք պահանջի վրայ և այն, որ Ազգային ժողովը Վաթողիկոսի ընտրութիւնից դեռ առաջ զբաղուած լինելով Հայաստանեայց եկեղեցու կանոնադրութեան վե-

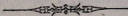
յ Ս. Իսիդորան, խմբ. Մասիսի. Մարկոս Աղաթեկեան, խմբ. Եփրեմ Աւարայրի. Սեդիան Փափագեան, խմբ. Ժամանակի. Ս. Աշտարակեան. խմբ. Փոնքի, եւ Կ. Փանոսեան խմբ. Մանգուսի:

բաժննութեան խնդրով Պօղոս պատրիարքի ձեռով ներկայացնում է Վաթոյիկոսին իւր վերաքննութեան որոշումը: Խնդրելով նորան, որ Ս. Էջմիածին հասնելուց յետոյ ջանայ բաւալ և փոփոխել տալ եկեղեցական Վանոնադրութեան մի քանի կէտեր, որոնք «անհամաձայն են նախնի հարադաս դրութեան հայրենի ս. եկեղեցւոյ»:

Իսկ եթէ դառնանք Ռուսաստանի խիստ բազմաթիւ են Հայրապետի գալութեան ժամանակ և տալա Պետերբուրգ գնալիս ու գալիս և ուրիշ ճանապարհորդութիւնների ժամանակ, յայտնի ու կրթութեամբ մարդկանց կարգացած ուղերձները. բոլորը վերոգրուելոյց ու ճարճատուն բաւերով մի և նոյնն են ասում Վաթոյիկոսին, ինչ որ Վ. Պոլսի խմբագիրները: Նոյնը յիշեցնում են նորան և նշանաւոր հայազն մարդիկ նամակներով: Ամենից պարզ արտայայտուած է այդ բաղձանքը 1870 թ. մայիսի 24-ին Թիֆլիսում Վաթոյիկոսի օժման տարեգարծի օրը կարգացուած մի ուղերձի մէջ: Ստեփանոս աւագ քահանայ Մանգլինեան, կրօնադիտութեան և հայոց եկեղեցական պատմութեան ուսուցիչը Ներսիսեան դպրոցում, ասում է այդ ուղերձի մէջ. «Երեւ իրաց պէտք ունիմք՝ շինութեան և բարեկարգութեան եկեղեցւոյ ի վերայ սկզբնական հիմանց իւրոց, բարեկարգութեան հոգեւորականաց և հիմնելոյ ուսումնարանս, ուր գոն պակասութիւնը, և զեղեարտն որչափ մարթ է, ըստ ներելոյ միջոցաց պահպանել և կանոնաւորել»: Ահա երեք պահանջներ, որ շարունակ կրկնուում են Հայրապետի ականջին և իբրեւ պարտք ղնում են նորա վերայ ամեն մի առիթը պատահած ժամանակու ամեն տեղ և խմբագիր և ուսուցիչ և ամեն կրթութեամբ մարդ: Եւ մենք կարող ենք ասել որ մեր Հայրապետն այդ պահանջները իրագործելուն իօկապէս նուիրել է յարատեւ իւր բոլոր ժամանակն ու ջանքը և կարող էր իրաւամբ պատասխանել Վ. Պոլսի խմբագիրների ուղերձին. «Ձեր այդ գրածներն իմ սրբազան պարտականութիւններս են և Ձեր այդ զգացածներն իմ ալ զգացմունքներս են»:

Վաթուղիկոսն, անշուշտ, շատ բան կարող է անել, բայց ամենակարող չէ: Ոչ մի յառաջադիմութիւն մի ազգի

մինչդհանուր եկեղեցական կեանքի մէջ կաթողիկոսի կոնգր-
սով միայն և նորա բոլոր բարի ցանկութիւններով չէ կարող
կատարուել մի քանի տարուայ ընթացքում: Հարկաւոր էին
կաթողիկոսի քաջ մտածած ու կշռուած հրամանները
կատարող ստորագրեալներ, որոնք հասկանալին նոյն ձևով
պարտքն ու կոշումը, ինչպէս Գէորգ կաթողիկոսն էր
հրամանում: Բայց դժբախտաբար նա, որ իւր ժամանակա-
շինքներէն շատ բարձր էր կանգնած, այդ շրջապատը չունէր
նա և ոչ թէպէտ ոչ յաճախ, որտեղ ցաւով տեսնու-
մէր, որ իւր հրամաններն առանց դորժադրուելու են մնում:
Մնաւորութեամբ լինելով անգամ խոտապահանջ և դիտ-
արարով առանց աշառութիւն անելու արժանաւորին վար-
ձատրել և քաջալերել, իսկ անարժանին և զանցառուին
պատժել, լինէր դա նոյն իսկ եպիսկոպոս ու Սինոդի անգամ,
նա չէր կարող սակայն, մեծ արդիւնքներ ցոյց տալու համար
մեղած տեղից կարճ ժամանակում եկեղեցու արժանաւոր
սպասաւորներ, հրամանը սրբութեամբ կատարողներ յա-
պուցանել: Նորան մնում էր միայն շատ բանի ուղիղն դնել,
քաջ իմանալով որ, ինչպէս Ստեփանոս Նաղարեանն կաթո-
ղիկոսին ուղղած մի ուղեբժի մէջ ասում է. «Ամենայն ան-
դաստան, ևս առաւել իմանալին անդատտան որևէ աղ-
դի, հարուստ ժամանակս ամայի և անմշակ թողեալ, ոչ է
անաւորեալ նոյն ժամայն արդիւնս մեծամեծս դորժել. աստ
ուրեմն աշխատասէր երկրագործին հարկ է վերայ հասանէ
նախ և առաջ արօրս կաղմել, լուծոյ յօրինել, ահօսաբեկ
պատառել զկորդացեալն անդաստան, մինչև հնար իցէ դաշ-
ի սերմնարկութիւն, իսկ ոոյն այս սերմնարկութիւն կարօտ
դարձեալ ժրածեալ ջուրտուութեան և բազմադէմի
խնամոց, մինչև յիւրումն ժամանակի է վեր երեւիլ ակնկա-
լելոցն արգասեաց»: Գէորգ կաթողիկոսն ահա այդ սերմ-
նարկոյն էր և նա շատ բարի և բազմազան սերմեր է ցա-
նել Հայոց եկեղեցու կորդացեալ անդաստանի մէջ, որոնց
արգասիքն առժամայն չէր կարող երեւան դալ, այլ միայն
յաջորդների «ջուրտուութիւնից» և խնամքից յետոյ:

Թ.

ԵՆԳԻՐԵՆԻԿ ԿՈՆԳՐԵՍԸ ԵՒ ՉԵՌՆԵՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԲԱՐԵՆԿԵՐԳՈՒԹԵԼՆ ԵՒ ՊԸՀՊԸՆՈՒԹԵԼՆ ՀԵՄԵՐ.

Նորա ընդհանրական անդրանիկ կոնգրեսը հենց, որ
զրոււմ է ձեռնագրութիւնից յետոյ Ս. Եջմիածնում 186
թուի մայիսի 27-ին, ըովանդատոււմ են ժամանակի պա
հանջների վերեւում յիշած երեք կէտերը, որ և իւր զըլ
խաւոր հոգացողութեան առարկան է դարձնում: Ըստ այն
պատուէրներ է տալի պատրիարքներին ու եպիսկոպոսնե
րին, քահանաներին ու ժողովրդականներին անարատ և
անտխեղծ պահպանութիւն ուղղափառ դատանութեան Հա
յաստանեայց եկեղեցւոյ, Թոյլ չաալ, որ « և ոչ նշանախե
մի անգամ ժոփոխիցի ի նմին » և եկեղեցու կարգ ու կանոն
ները հաստատուն պահել, մերադնեաներից և օտարներ
սպրդած նորաձեութիւնների առաջն առնել: « Սուրբ եկե
ղեցին անխախտ յիւրում ուղղափառութեան մնաց և մը
նտոցէ յաւիտեան » — այո էր նորա նշանաբանը, որ զրոււմ
մի կոնգրակի մէջ 1873 թուին:

Իւր կանոնական կոնգրակներէ մէջ ոչ թէ ընդհանու
խօսքերով է հրաման տալի, այլ, իբրև ժամանակի զրու
թիւնը հասկացող, որոշ մասնանիշ է լինում հին կանոններ
և նորամուտ սովորութիւնների վրայ. օրինակ հրամայում է
1) Թոյլ չաալ ժողովրդին հաղորդուել մեծ պատի օրերին
հետեւելով ուրիշ ազգերին, այլ Հայոց եկեղեցու հին սովո
րութեամբ մեծ պատին հաղորդուել միայն այն ժամանակ
երբ բաց պատարագ է լինում: 2) Պատուիրում է քահա
նաներին ամուսնութեան սուրբ խորհրդին ամենայն սրբու
թեամբ վերաբերել և, ըստ մեր եկեղեցու հնաւանդ կարգի
պսակ չկատարել, մինչև որ փեսացուն ու հաղոնացուն
իրար տեսած ու ճանաչած չլինին և փոխադարձ հաւանու
թիւն տուած: Օրինաւոր նշանադրութիւնից յետոյ միայն
պսակ խորհուրդը կատարել և երբեք միմիայն ծնողներէ հա

ճութեամբ նշան չօրհնել: 3) Երբեք եկեղեցու մէջ աշխարհաբար կամ օտար լեզուով աւետարան չկարդալ: այլ միայն դրաբար, որ մեր եկեղեցու՝ մեր սուրբ հայրերից նուիրագործուած կանոնական լեզուն է, իսկ քարոզներն և աւետարանի մեկնութիւնը միայն այն լեզուով կարող են լինել, որ ժողովուրդը հասկանում է*: 4) Մկրտութեան ս. խորհուրդը տանը չկատարել, այլ միայն եկեղեցում. երկար միջոց առանց մկրտութեան չթողնել երեխաներին, այլ ըստ հին սովորութեան ութ օրում մկրտել: 5) Չորրորդ պտակ թոյլ միայն նոցա, որոնց ամուսինները երիտասարդ հասակում են մեռել և որոնց տարիքը, մարդունը 60-ից, իսկ կնոջը 40-ից անց չէ, ունենալով և բժշկի վկայական ամուսնացողներին ամուսնական ընդունակութեան համար: 6) Վերացնել բաշլղի քրդական սովորութիւնը հարսանիքի ժամանակ, որով աղջիկն իբրև ապրանք, հակառակ ս. եկեղեցու օրէնքի, ղնուում է իւր ծնողներից, և վէճերի ու կռիւների աղբիւր է դառնում: Եւ այլ այսպիսիները:

«Ամենայն ուրեք նոյն ձև և ոճ յալլեսցի անթերի յատուածային պաշտամունս», գրում է նա իւր ընդհանրական կանոնակի մէջ: Նա շատ լաւ գիտէր, որ այդ իրագործելու համար հարկաւոր էր միատեսակ ոգւով կրթութուած եկեղեցականներ ունենալ. բայց այդ ժամանակի խնդիր էր, որի համար նա, ինչպէս կտեսնենք, գլխաւոր ուշադրութիւն էր դարձնում. իսկ ինչ որ առժամանակ կարող էր անել Վաթոդեկոսն՝ արաւ: Մեր ժամագրքի ու եկեղեցական երգերի և շարականների ամենքի համար պարտաւորիչ խմբագրութիւնն անել էին տուել մեր մեծ կաթողիկոսները, որոնցից վերջինն էր Երևանցի Սիմէօն կաթողիկոսը: Այդ կէտն արդէն հաստատուն էր մեր եկեղեցու

* Գորգ կարողիկոսի կանոնական կոնդակի այս կէտն ուղղուած է այն նորեղութեան դէմ, որովհետեւ չհասկանալով թե ինչ նշանակութիւն ունի մեր եկեղեցու այս հնաւանդ կարգը պահելը, քաղաքում էին թէ պէտք է ժամերգութիւնն աշխարհաբար լինի:

մէջ: Սակայն այսպէս չէ եկեղեցական երգեցողութիւնը, երգերի եղանակը: Ամեն քահանայ ու դպիր իւր ուղած նորանոր եղանակով է երգում: Իսկ յայտնի է թէ եկեղեցու համար որքան մեծ նշանակութիւն ունի երգեցողութիւնը. մէկ եկեղեցում ոչ միայն միատեսակ երգեցողութիւն պիտի իշխէ, ինչպէս և միևնոյն աղօթքներն ու երգերը, այլ և եկեղեցու բարեղարդութեան համար հարկաւոր է կանոնաւոր և ներդաշնակ երգեցողութիւն, որ երգողները քմահաճութեան խաղալիք չէ: Գէորգ կաթողիկոսը հոգ է տանում միատեսակ երգեցողութիւն և կանոնաւոր ժամասացութիւն մտցնելու եկեղեցու մէջ, որքան կարելի է, հին եղանակները ձայնագրական արուեստով հաստատուն դարձնելով:

Ձայնական ձայնագրութիւնն իսկապէս գոյութիւն չուներ. մեր շարահանները վրայ խազերը կորցրել էին իրենց նշանակութիւնը, սակայն 1834 թուից Պապա Համբարձումի ձեռով, Ստեփանոս Աղաւնի մականունաւոր աւարելարը օրով, ոկոսուել էր Կ. Պոլսում հին խազերով մի նոր ձայնագրական արուեստ, որ կմացողները մէջ պահուում էր իբրեւ մենավաճառութիւն: Կաթողիկոսն այդ բանին տեղեակ էր: Նա հրաւիրում է ձայնագրագէտ Նիկողայոս Թաշճեանին Մայր Աթոռը, և 1873 թ. յունիսին առանձին կոնդակներ գրելով առաջնորդներին և յաջորդներին, նոցա ձեռով Ռուսաստանի վեց թեմերից երեսուն չափահատ, քաջաւոր, ընդունակ ու քաղցրաձայն դպիրներ է ժողովում Մայր Աթոռը, ուր նոքա Աթոռի հաշուով ապրելով՝ ինն ամսուայ ընթացքում սովորում են ձայնագրութեան արուեստը Ս. Էջմիածնի երիտասարդ միաբանների, սարկաւազների ու դպիրների և ժառանգաւորաց դպրոցի աշակերտների հետ: Առաջին անգամ դեկտեմբերի 14-ին երգուում է Մայր Տաճարի մէջ ձայնագրութեամբ: Այդ երեսունին, նոցանից պատրաստներին քահանայ ձեռնադրել տալով, յետ է ուղարկում թեմերը, ուր նոքա պատրաստ էին դպրոցներում դաս տալու, աշակերտներ պատրաստելով ձայնագրութեան արուեստը տարածելու համար: Շուտով դրսւ-

քոցներում և քահանայացուների համար պարտագիր ուսում է դարձնում այդ արուեստը։ Մինչ մի կողմից ձայնագրութեամբ երգելու արուեստն իմացողներ էր պատրաստում, միւս կողմից հոգ է տանում եկեղեցական երգերն ու շարահայտները ձայնագրել և տպագրել տալու։ Ունենալով երգեցողութեան յաջող ձայն և մանկութիւնից սովորած լինելով շարահայտների եղանակը Գում-Գափուի Մայր եկեղեցու դպիւններից, որոնք իրենց եղանակը Երեւանցի Սիմէօն կաթողիկոսի Թէոդորոս դպրից էին սովորած, շատ շարահայտներ ինքը Վաթողիկոսը երգում է և ն. Թաշճեանին կամ նորահմուտ աշակերտներին ձայնագրել տալի։ Վարձ ժամանակում Մայր Աթոռի տպարանում հրատարակում են ձայնագրուած շարահայտներ, ժամագիրք ու ո. պատարագի երգեցողութիւնք։

Անշուշտ, այդ ձայնագրութեան արուեստը կատարեալ չէ և չնայելով Վաթողիկոսի ըուր ջանքերին՝ ամեն տեղ մեր եկեղեցիների մէջ մուտք չգործեց, և չէր էլ կարող մի քանի տարուայ դորձ լինել այդ. զի եթէ շարահայտների և ժամագրքի միատեսակ խմբագրութիւնն ու տպագրուածը եկեղեցիներին ուղարկելով Սիմէօն կաթողիկոսը կարող էր միատեսակութիւն մտցնել, նոյն հեշտութեամբ, հսկանալի է, կարող չէր երգեցողութեան միատեսակութիւնն ու ազգայնութիւնը դլուխ դալ։ Այստեղ հարկաւոր էին արուեստը եւրոպական կատարելութեամբ իմացողներ՝ եղանակներն անխառն ազգային եկեղեցական գոյնով ձայնագրելու համար, և ապա այդ եղանակը կարգալ իմացողներ, որոնք երկար տարիների ընթացքում պէտք է պատրաստուէին։ Բայց և այնպէս դորձն ուսուած էր. յաջողներին էր մընում միայն շարունակել և եւրոպական արուեստով եղանակները զտելով՝ հաստատուն հիմքի վերայ դնել այն, որ ձեւնարկած է մեծագործ Վաթողիկոսը։

Եթէ մի կողմից Վաթողիկոսը նշանակեց անգամ փոխել չքանկանալով եկեղեցու ուղղափառութեան մէջ՝ ներքին և արտաքին ըարեկարգութիւնների վրայ էր մտածում, միւս կողմից նա խիստ նախանձախնդիր էր Հայոց եկեղեցու և

Հայրապետութեան անկախութեանն ու իրաւասութեանը՝
թէ արտաքին եկեղեցիներէ վերաբերմամբ և թէ մեր Եկե-
ղեցու միւս երկու կաթողիկոսութիւնների: Արտաքին եկե-
ղեցիներին նկատմամբ նորա նախանձախնդրութիւնը շատ գեղե-
ցիկ երևան է գալի 1869 թուին Կ. Պոլսի Պօղոս պատրիարքին
գրած կոնգակի մէջ: Պիոս Թ. պապը Հայոց պատրիարքնե-
րին ու եպիսկոպոսներին հրաւիրում է ներկայ գտնուել
1869 թուի դեկտեմբերի 8-ի ժողովին, որի մէջ իւր անսխա-
լահանութիւնը պիտի որոշուէր: Կ. Պոլսի Պօղոս պատ-
րիարքը իւր և իւր եպիսկոպոսներէ ձեռնհասութիւնից վեր
համարելով Պապի հրաւիրագիրը քննադատելն ու պատաս-
խան տալը, խնդրում է Կաթողիկոսին անել՝ ինչ որ արժան
է. իսկ Կաթողիկոսն զգուշացնում է ամենքին չմասնակցել
ժողովին, այդ բանի մէջ Հայոց Եկեղեցու անկախութեան
և իրաւասութեան դէմ ոսնձգութիւն անանելով:

Հայոց հայրապետական իրաւունքների պաշտպանու-
թեան մի փորձ էր Կ. Պոլսում նուիրակութեան պաշտօնը
վերահաստատելու խնդիրը: Յայտնի է, Հայոց Եկեղեցու
հաւանդ ուղիորութիւնն է եղել, որ կաթողիկոսները օրհ-
նութեան կոնգակներով նուիրակներ են ուղարկել ամեն
կողմի հայերին, որոնց Ս. Միւռոն տանելով քարոզում էր
նուիրակը և Մայր Աթոռի համար նուէրներ ժողովում: Կ.
Պոլսը լինելով թիւրքահայոց կենդրոն և հայութեամբ բազ-
մամարդ, Հայոց կաթողիկոսի նուիրակները յաճախ տարի-
ներով և ապա մշտապէս մնում էին այնտեղ և իբրև կա-
թողիկոսի ներկայացուցիչ՝ ունենալով ժողովրդի յարգանքը,
մեծ դիրք և ձայն ունէին եկեղեցական գործերի մէջ: Սա-
կայն 1828-ի Ռուս-թիւրքական պատերազմից յետոյ՝ Օս-
մանեան կառավարութիւնը ոչ միայն նուիրակութիւնն ար-
գելեց, այլ և ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անունը յիշել
հայոց եկեղեցիներում, վախենալով, որ Ռուսաց կառավա-
րութիւնը նուիրակների և կաթողիկոսի միջոցով կարող էր
հակառակ Օսմանեան շահերին ազդել թիւրքահայոց վրայ:
Մատթէոս պատրիարքի (1844 թ.) նշանաւոր գործերից
մէկն էլ այն է, որ իւր առաջին պատրիարքական պատա-

բազի ժամանակ յիշատակում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսէս Ե-րդի անունը, և յետոյ հոգեւորականներից և աշխարհականներից մեծ ժողով անելով Մայր եկեղեցում, որոշում են վերսկսել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անունը եկեղեցիներում յիշելը: Սակայն այդ ժողովով որոշուում է, զժբախտաբար, նաեւ այն, որ նուիրակութիւնը վերացուի և Կ. Պոլսի պատրիարքը համարուի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի փոխանորդը թիւրքահայոց համար և նորա ձեռով ժողովուին նուէրներ Մայր Աթոռի համար և Ս. Էջմիածնից բերած Միւռնոնը բաշխուի եկեղեցիներին:

Դէորդ Դ. իւր կաթողիկոսութեան երկրորդ տարին 1868 թ. փորձում է եկեղեցու այս հնաւանդ սովորութիւնը, որ մեծ կապ էր հանդիսանում Մայր Աթոռի և իւր վիճակների մէջ թիւրքիւրացում, վերականգնել: Նա Սարգիս արքեպիսկոպոս Զաւալեանին Ռուսաց կառավարութեան հաճութեամբ կարգում է նուիրակութեան պաշտօնի մէջ, և յանձնելով նորան նաեւ Սոյ և Աղթամարի կաթողիկոսական խնդիրը լուծելու պաշտօնը, ուղարկում է Կ. Պոլիս, միաժամանակ թղթեր գրելով մեծ Եպարքոս Փուլադ փաշային և Ռուսաց դեսպանատանը, — խնդրելով որ սա պաշտպան կանգնէ Հայոց կաթողիկոսի իրաւունքներին Տաճկաստանում, — Պօղոս պատրիարքին, Ազգային և Կրօնական ժողովին, որ աշխատեն պաշտպանել Կաթողիկոսի իրաւասութիւնը և յաջողեցնեն Օսմանեան կառավարութեանը ընդունել տալու նուիրակութիւնը: Սակայն Կաթողիկոսի Օսմանեան կառավարութեան հետ ունեցած բարեկամութիւնն անգամ այս դէպքում չի օգնում, շնորհիւ կաթոլիկ եկեղեցուն, որ Հայոց կաթողիկոսի ազդեցութիւնն արեւմտեան հայերի վերայ թուլացնելու համար՝ յաջողում է Ֆրանսիական դեսպանի միջոցով համոզել Բ. Դռանը չընդունել նուիրակին: Սարգիս եպիսկոպոսի դէմ մի քանի շահամոլներ ձեռով ամբաստանութիւն յարուցանելով, թէ քաղաքական նպատակներով է Կ. Պոլիս եկած: Օսմանեան կառավարութեան ցանկութիւնն էլ հենց այդ էր: Նա մերժում է ճանաչել նուիրակի պաշտօնը, հիմնուելով նոյն իսկ

այն բանի վերայ, որ հայերն իրենք Մատթէոս պատրիարքի օրով որոշել են վերացնել նուիրակութիւնը: Սակայն Կաթողիկոսի այս անյաջող փորձը դոնէ այն մեծ օգուտն է ունենում, որ Բ. Դուռը արտաքին գործոց մինիստրի Սաֆ-վէթ փաշայի Կաթողիկոսին այս առթիւ զբաժ պատաս-խանի մէջ, պաշտօնապէս ճանաչում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին իբրեւ փոխանորդ Ամենայն Հայոց կաթո-ղիկոսի:

Ժ.

ՍՈՍԵ ՆԻ ԸՂԹԱՄԵՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆՑ ԽՆԴԻՐ.

Կաթողիկ եկեղեցու հանած արգելքները միայն նուիրակութեան պաշտօնի մերժումով չեն վերջանում: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ազդեցութիւնը Թիւրքիայում ոչնչացնելու համ թուլացնելու համար, նոյն իսկ Սոյ եպիսկոպոսներէց, որոնք Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին չեն ենթարկուում, համենում են Կ. Պոլսի պատրիարք ընտրել տալ: Թէպէտ և այս բանի մէջ յաջողութիւն չեն ունենում, բայց և այնպէս Հայոց եկեղեցու թշնամիներէ ձգտումը հակառակ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի զօրացնել Սոյ կաթողիկոսութիւնը՝ մեծ աղմուկներէ ու խռովութիւնների տեղիք է տալի, որի հետեանքները մինչև այսօր ևս տեսնում ենք: Այս խնդրի մէջ Գէորգ կաթողիկոսն ամենայն արիութեամբ և խոհականութեամբ պաշտպանում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի իրաւասութիւնը և մեր եկեղեցական սահմանադրութիւնը: 1865 դեկտեմբերի 24-ին արդէն Ազգային Ընդհանուր ժողովի կողմից յանձնուած էր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան մասին ծրագիր կազմող յանձնաժողովին նաև Աղթամարի և Սոյ աթոռների Մայր Աթոռի հետ ունենալիք յարաբերութեանց վիճակը կանոնաւորելու խնդիրը: 1866 թ. մայիսի 27-ին Ազգային Ընդհանուր

ժողովն, ընդունում է յանձնաժողովի մշակած ծրագիրը և որոշում է, չյարուցանելով այդ երկու կաթողիկոսութեանց ըարձման խնդիր « զանոնք երկուքն ալ ազգային գերագոյն իշխանութեան պատկառելի ընդհանուր ժողովոյ խնամոցը ենթարկել » և ապա որոշում է « օգուտ քաղել այս անգամ թէ սոյն երկու կաթողիկոսութեանց աթոռներուն և թէ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան Ս. Էջմիածնի գերագահ Աթոռոյն երեքին մէկէն թափուր մը նացած գտնուելէն, երեքին ալ դահակալներն ընտրելու առթիւ, երեքին մէջ պատշաճաւոր և ներդաշնակաւոր յարաբերութիւն հաստատելով »: Սոյն մտքով որոշում է Սոոյ և Աղթամարայ կաթողիկոս չընտրել, այլ մինչև որ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն ընտրուի, այդ երկու աթոռներն օրինաւոր անդապահներէ ձեռով կառավարել: Իսկ այս կաթողիկոսներէ Մայր Աթոռի հետ ունենալիք յարաբերութեան որոշումը թողնուում է ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրութիւնից յետոյ կաթողիկոսի հաւանութեամբ անել:

Սակայն այդ միջոցներում այս երկու կաթողիկոսական թեմերը մեծ զեղծումներէ են ենթարկուում երկու ինքնընտիր կաթողիկոսներէ ձեռով: Սոոյ կաթողիկոսութիւնը ժամանակից ի վեր մը անսակ ժառանգական էր դարձած Աջապահեան ցեղին, որի վերջին մնացորդն էր Նիկողայոս Եպիսկոպոսը, որ Կիրակոս Բ-ի մահից յետոյ Աղգային կենդրոնական վարչութեան խառն դրութիւնից օգտուելով, ինքնընտիր է լինում. 1866 թ. յունիսի 11-ին գիշերով դողունի օձուում է Յարութիւն անունով մի Եպիսկոպոսի ձեռով, որչ նոյն ամսի մէջ հենց մահմետականութիւն է ընդունում. 1866 թ. յուլիսի 12 ին Նիկեացական Վիճակային ժողովը, ամենայն Հայոց կաթողիկոսի թեկնածուներէ Եօթնանուն ցանկը պատրաստելուց յետոյ, Նիկողայոս Եպիսկոպոսի կաթողիկոսութիւնը, որ կարճ ժամանակում մեծ զեղծումներ էր արել, անվաւեր է ճանաչում, ինչպէս նա և Խաչատուր Եպիսկոպոսի կաթողիկոսութիւնը, որ Աղթամարի հանգուցեալ Պետրոս կաթողիկոսի կենդանութեան ժամանակ ինքն իրեն Աղթամարի կաթողիկոս էր օձել տուել:

Ազգային ժողովը յուլիսի 22 ին ընդունում է այս որոշումը և Սոսյ ինքնընտիր նիկողայոս եպիսկոպոսը Պատրիարքարանի պահանջմամբ Բ. Դռան միջոցով Կ. Պոլիս է բերում: Հռուտով ամենայն Հայոց Գէորգ կաթողիկոսը, հաստատուելուց յետոյ, Կ. Պոլիս է գալիս: Պօղոս պատրիարքը Սոսյ և Աղթամարայ խնդիրները ներկայացնում է նորան ի տնօրինութիւն: Կազմուում է 1867 թ. փետրուարի 6-ին մի եկեղեցական յանձնաժողով Սոսյ և Աղթամարայ կաթողիկոսների յարաբերութիւնները Մայր Աթոռի հետ որոշելու համար. ծրագրուում է վեց յօդուածից մի կանոնադրութիւն, որ և ընդունում է Գէորգ կաթողիկոսը: Սակայն այդ որոշումը չէ ընդունուում Ազգային ժողովի կողմից: Այնուհետև Խառն ժողովն Ազգային ժողովի 1867 թ. հոկտ. 20-ի վճռով մի նոր կանոնադրութիւն է կազմում, որ իւր տեղեկագրի հետ տպագրում է: Կանոնադրութեան մի տպագիր օրինակը հասնում է Գէորգ կաթողիկոսին, որ մանրակրկիտ քննադատութեամբ մեքփում է՝ Պօղոս պատրիարքին 1867 թ. ապրիլին գրած մի կոնդակով, որովհետև այդ տեղեկագրի մէջ յայտնած էր թէ Սոսյ Աթոռը երբեմն հակառակ աթոռ և «երբեմն հաւասար աթոռ ճանչցուած է նոյն իսկ Մայր Աթոռայ կողմէն», և ձգտած էր Սոսյ Աթոռը Ս. Էջմիածնի Աթոռին համապատիւ դարձնել, այն աստիճանի, որ Սոսյ կաթողիկոսի անունը, թէպէտ և Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի հաւանութեամբ, պէտք է յիշէին ըլլոր պատարագելները Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսի անունը յիշելուց յետոյ, և նմանները, Գէորգ կաթողիկոսը պաշտպանում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի իշխանութեան դերադահ իրաւասութիւնը, և պահելով հին օրէնքը՝ թոյլ չէ տալիս, որ Ս. Էջմիածնի վիճակները Սոսյ կամ Աղթամարի կաթողիկոս ընտրեն, թէ չէ այդ կաթողիկոսները պիտի դառնային այդպիսով իսկապէս Թուրքիայի ամենայն Հայոց կաթողիկոսներնա թոյլ չէ տալի նաև որ Սոսյ և Աղթամարայ կաթողիկոսները իրենց վիճակից դուրս իշխանութիւն բանեցնեն կամ Ս. Էջմիածնի եպիսկոպոսներէն իրենց կաթողիկոս ընտրեն: Կաթողիկոսը իւր հիմունքները բերելով պատմութիւնից, ցոյց է տա-

Թէ ինչպէս այդ երկու կաթողիկոսները «հակաթոռք և ապստամբը են» անուանուել միշտ մինչդեռ ճրագրած կանոնադրութիւնն այդ կաթողիկոսներին ոչ միայն օրինաւոր էր ոչ ոքում ճանաչել, այլ նոյն իսկ հաւասար ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Այդ կոնդակը շատ զեղեցիկ արտայայտութիւն էր թէ ինչպէս Գէորգ կաթողիկոսը հասկանում էր կաթողիկոսական իրաւասութիւնը և իշխանութեան նշանակութիւնը պաշտպանել և մեանդամայն աղգային եկեղեցու միութեան համար հոգալ. այդ միութիւնը ոչ թէ երեք համահաւասար աւուրներով կաթողիկոսներին մէջ տեսնելով, այլ որ միւս կողմ մասնաւոր կաթողիկոսները պիտի ենթարկուէին Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսին, «զի հպատակական յարաբերութիւնն պահպանէ ի միութեան զազգն», թէ չէ, գրում է կաթողիկոսը, նոցա «պարտաւոր եմք թողուլ ըստ առաջնայն ի թիւս հակաթոռ և ապօրինաւոր կաթողիկոսաց»: Եւ յերջը հրամայում է Պատրիարքին, բոլոր եպիսկոպոսներն, վարդապետներին ու քահանաներին, հայրապետական տութեան և եկեղեցական կանոններին և իրաւունքներին պաշտպան ու նախանձախնդիր լինելով՝ «մի՛ երբէք խառնել կամ լինել ձեռներէց յայնպիսի իրողութիւնս, որ հային քրդակաւումն սահմանաց և իրաւանց որոշոց Հարց մերոց յայրապետաց», և պատուիրում է իւր այդ կոնդակը բոլոր ձեռնգրեցիկներում կարդալ տալ:

Կաթողիկոսի հեռատես կոնդակին իւր ազդեցութիւնն անում է և Խառն Ժողովի ճրագիրն էլ անհետեանք է անում:

Այնուհետև Կաթողիկոսը, որպէս զի Հայոց Հայրապետական իրաւունքները պաշտպանելու համար մօտից հրապարակաւ կարողանայ Սոյ կաթողիկոսական խնդրին, որ կարող էր ցաւալի վախճանի և նոյն իսկ կաթողիկոսական պատկաւման յանգել, յարուցանում է նուիրակութիւն հաստատելու խնդիրը՝ որի ինչ հետեանք ունենալն արդէն տեսնուեց: Սոյ և Աղթամարի կաթողիկոսութեանց և 1866 թ. արտի 20 ից ի վեր դադարած Աղգային Սահմանադրութեան վերաքննութեան խնդիրը՝ միացած մի քանի այլ

խնդիրներէ հետ, ինչպէս և Սարգիս արքեպիսկոպոս Զա-
լալեանի իբրև նուիրակ չհաստատուելը՝ հետզհետէ դժգո-
հութիւն են ծնեցնում Պօղոս պատրիարքի դէմ, որ 1869 թ.
մարտի 17 ին ստիպուած հրաժարուում է պատրիարքութիւ-
նից, Սեպտեմբերի 4 ին Պատրիարք է ընտրուում Մկրտիչ
եպիսկոպոս Խրիմեան, որին Գէորգ կաթողիկոսը կոնդակով
շնորհում է արքեպիսկոպոսութիւն և հաստատելով միանգա-
սապէս նորա ընտրութիւնը, պատուիրում է չի կարևոր դէպս
նախանձախնդիր հանդիսանալ նախնական իրաւանց և օգտից
Մայր Աթոռոյս», մանաւանդ որ Պատրիարքի առաջ կար
Սոոյ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեանց «բաղմակընճիւն
խնդիրը», և հրամայում է թոյլ չտալ, որ Սոոյ և Աղթամարի
եպիսկոպոսները Ս. Էջմիածնի թեմի մէջ իրաւունք բանե-
ցնեն կամ պաշտօն վարեն, և ջանալ, որ վերաքննեալ Սահ-
մանադրութեան մէջ որոշ մտնէ այն կէտը թէ, ինչպէս
ի հնուց օրէն է, Կ. Պոլսոյ պատրիարքները Ս. Էջմիածնի
եպիսկոպոսներէց են ընտրուում, Այս կէտը, որ միշտ գոր-
ծադրուած է, շատ կարևոր էր:

1870 թուի սկզբին աղգային սահմանադրական իրա-
ւունքը Բ. Դանից նորից տրուում է Հայերին, Սահմանա-
դրութեան վերաքննութիւնը շարունակելու պայմանով: Նո-
րակազմ Աղգային ժողովը օգոստոսի 28 ից ոկսած վեց նիս-
տում ընդհանուր ժողովների քննութեան առարկայ է
դարձնում Սոոյ և Աղթամարի կաթողիկոսների խնդիրը և
վերջապէս քուէների բացարձակ առաւելութեամբ որոշ-
ւում է—«Սահմանադրապէս իբրև գաւառական առաջ-
նորդի մը ընտրութիւն, Աղթամարայ և Սոոյ վանահայր
առաջնորդաց կամ վիճակաւորաց ընտրութիւնը դաւառին,
վաւերացումը կենդանին է»: Եւ այնուհետև կազմուում է
մի յանձնախումբ, որի ձեռով նախ Էջմիածնի կաթողիկոսի,
պատրիարքի, Սոոյ և Աղթամարի կաթողիկոսութեանց իրա-
բու հետ ունենալիք փոխադարձ յարաբերութեանց սահ-
մանը պէտք էր ճշտուէր օրինօք և հաստատուէր և ապա
ընտրութիւններ լինէին և վաւերանային: Բայց այդ յարաբե-
րութեանց խնդիրը դեռ չորոշուած, Քաղաքական ժողովը

ապում է, հակառակ Ընդհանուր ժողովի վճռին, Սոց.
Ժողիկոսական ընտրութիւն անել տալ: 1871 թ. հոկտ.
մին ընտրուում է Բերեյոյ առաջնորդ մարաշի Մկրտիչ
Խոկոպոսը, Սակայն այդ ընտրութիւնը հակառակ էր մեր
ընդեցու. հնաւանդ սովորութեանը, որով Ս. Էջմիածնի
Խոկոպոսը, ինչպիսին էր մարաշի Մկրտիչը, կարող չէր Սոց.
Ժող. վրայ բարձրանալ. Գաղաքական ժողովի և Պատ-
շարքի իրաւասութիւնից բարձր էր այդպիսի բան թոյլա-
յել. միւս կողմից այդ նորընտիր կաթողիկոսի հաստա-
ւութիւնը կենդրոնից՝ պիտի չլինէր, մինչև յարաբերու-
մանց խնդիրը չորոշուէր. բայց Ազգային Ընդհանուր ժո-
ղ. առանց այդ յարաբերութիւնների խնդիրը որոշելու,
մին հակասելով, վաւերացնում է ընտրութիւնը, Գէորգ
Ժողիկոսը տեղեկանալով այդ ընտրութեան մասին, որ
յառաջանեայց եկեղեցու սահմանադրութեան խանգարումն
է, իւր մի նշանաւոր հեռագիրն է ուղղում 1871 թ. դեկտ.
մին Կ. Պոլսի սլաւոնաբանին. «Ժողովն Կոստանդնուպոլսոց
26-րդ Նախագահութեամբ անգը քան զիւր Սահմա-
դրութիւն և զիրաւասութիւնն՝ յուզէ և լուծէ զեկեղե-
ցական փափուկ խնդիրս, որպիսի է Սոց. և Աղթամարայն,
որ ցաւալին է՝ Սրբազնութիւն 26-ր ընդ քօղով մերս Փո-
մոսորդութեան՝ ընդգէմ նուիրական աւանդութեանց որոց
դրց և իրաւանց Մայր Աթոռոյս յօժարի դործել յանուն
ս. առանց մեր գիտութեան և զայնպիսի խնդիրս և զնոր
հիմանադրութիւնս յանձնապատասխան հեղինակել ձեռն ար-
մնէ, որ միմիայն անկ է ընդհանուր ժողովոյ ըստ եկեղե-
ցական օրինի գումարելոյ ընդ Նախագահութեամբ կաթո-
լիկոսի ամենայն Հայոց: Ուստի նուիրական կանոնք եկե-
ղոյ և մեք ոչ կարեմք օրինաւոր ճանաչել զայդպիսի որո-
ւմ, և առ ի գառաջս առնուլ ազգավնաս հետեւանաց յա-
րազային, ազգ. առնեմք 26-ր զգուշանալ ի շեղելոյ ի շաւ-
րց հարց սրբոց»: Միւս կողմից Կաթողիկոսը երեք օրից
տոյ գրում է կոնդակով Սոց. ընտրեալ Մկրտիչ եպիսկո-
սին, յիշեցնելով նորան այն ուխտն ու երդումը, որ նա
պէս և ամենայն եպիսկոպոս, ձեռնադրուելիս Կաթու-

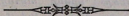
ղիկէ Մայր Տաճարի մէջ տուել էր «հաւատարիմ կալ և մնալ յամենայնի իրաւանց և ծայրագոյն իշխանութեան Մայր Աթոռոյս և Գահակալի նորին և յաջորդացն», և ցանկանում է, որ նա յարգէ «զոսմանս և զկանոնս նախնեաց մերոց սրբոց» և չընդունէ Սոյ հակաթոռ կաթողիկոսութեան պաշտօնը, որ տրուում էր նորան Կ. Պօլսոյ երեսփոխանական ժողովի «պարականոն զճառով»:

Սակայն Կաթողիկոսն այդ նշանաւոր հեռագրով և կոնդակով միայն իւր վերջին պարագն էր կատարում, զի Մկրտիչ Եպիսկոպոսը մի անգամ, հակառակ Հայոց եկեղեցու Սահմանադրութեան, Սոյ կաթողիկոս դարձած և Ազգային ժողովի կողմից անկանոն կերպով հաստատուած, այնուհետեւ ոչ միայն Մայր Տաճարի մէջ տուած իւր ուխտն ու երդումն է մոռանում, այլ նոյն իսկ Գէորգ կաթողիկոսին ամենայն Հայոց կաթողիկոս չէ անուանում, — չնայելով, որ սորա ընտրութեանը մասնակցել էին նոյն իսկ Սոյ թեմի պատգամաւորները և Սոյ կաթողիկոսական տեղակալի փոխանորդը, — և աշխատում է ունենալ այն իրաւունքները և իրաւասութիւնը, որ ունի միայն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը:

Այնուհետեւ Գէորգ կաթողիկոսի բոլոր ջանքն այդ խնդիրը կանոնաւորելու համար՝ նորա երկու պատգամաւոր պահանջելը Կ. Պոլսի պատրիարքարանից, որ գան Ս. Էջմիածին և խնդիրը պարզեն իրեն, ապարդիւն են անցնում: Մինչ այդ՝ Մկրտիչ պատրիարքը հրաժարուում է, և 1874 թ. փետր. 20 ին պատրիարք է ընտրուում ներսէս Եպիսկոպոս Վարժապետեան, որ թէպէտ և Սոյ Եպիսկոպոսներից էր, բայց Ս. Էջմիածնում, 1872 թ. մայիսի 17 ին, ըստ հնաւանդ սովորութեան, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին և նորա յաջորդներին հաւատարմութեան երդումը տալուց յետոյ, ընդունուած էր Ս. Էջմիածնի միաբաններ թուի մէջ: Թէպէտ և Ազգային Ընդհանուր ժողովն այժմ Գէորգ կաթողիկոսին տուած բացատրութիւնների մէջ յայտնում է, թէ ամենեւին նպատակ չէ ունեցել «եղծանել զվաղնջուց սովորութիւնս Ազգին և անցանել ըստ սահման իրաւասութեան Հայրապետութեան ամենայն Հայոց», բայց զեղծումն ար-

էն եղած էր, և Գէորգ կաթողիկոսն ստիպուած էր Սոյ
Կրտիչ կաթողիկոսին, իբրև Էջմիածնի երզմնադու-
ստիկոսի, հետեալ անուանել, և ինչպէս իւր նախորդ-
ները, Սոյ աթոռը հակաթու ճանաչել:

Եւ այսպէս այս բոլոր վէճերն ու խռովութիւնները,
մի կողմից մեր երեք կաթողիկոսների յարաբերութիւնն
արդելու շատ բարի դիտմամբ եղած էր, ուրիշների կողմից
Սոյ կաթողիկոսական իրաւունքները զօրացնելու, կամ թէ
պահպանելու համար, ոչ մի արդիւնաւոր հետեանք չեն ու-
նենում, բայց եթէ այն, որ հակառակ եկեղեցական աւան-
դութեանց, Սոյ վիճակն ստանում է Ս. Էջմիածնի եպիս-
կոպոսներից մի «հետեալ և հակաթու», բայց և անարժան
կաթողիկոս, Իսկ Աղթամարի կաթողիկոսական խնդիրը
անորհիւ ներսէս պատրիարքի յաջող ելք է ունենում. Աղ-
թամարի Խաչատուր կաթողիկոսից Գէորգ կաթողիկոսի
այանկուսեան համեմատ՝ Կրօնական ժողովը խոստմնագիր է
ստանում, որ, Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսին ճանաչելով իբրև
արդիւնաւոր կաթողիկոս ամենայն Հայոց, և հոգևոր հնազան-
դութիւն խոստանալով նորան, պատարագի ժամանակ ինքը
և իւր եպիսկոպոսներն ու վարդապետները յիշեն Ամենայն
Հայոց կաթողիկոսի անունը. Ս. Էջմիածնի թեմերի համար
եպիսկոպոսներ չձեռնադրէ, այլ միայն Աղթամարայ տան
համար, և մի քանի այսպիսիք:

ԺԱ.

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՅԱՆՈՒՆԻ ԵՒ ԳՈՅԴԵՐԻ ՊԵՅՊԵՆՈՒԹԻԻՆ
ԵՒ ԲԵՐԵՎԱՐԳՈՒԹԻԻՆ.

Մի անգամ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս դարձած՝ Տ.
Գէորգ Մայր Աթոռը արդէն իւր սեպհական տունն է համա-
րում և ամեն կերպ ջանում է նորա ոչ միայն բարոյական, այլ
և նիւթական շահերը պաշտպանել: Դեռ Կ. Պոլսում եղած

Ժամանակ գրում է Ջմիւռնիա՝ հաշիւ պահանջելով Թաւ
ւոր Ձիլիկեանից Մայր Աթոռի կալուածներէ, ծառատուն
ներէ և ըստ կտակաւանդութեանց գոյացած նուէրներ
դանձանակագրամներէ, որոնց հաշիւը շատ ժամանակ
ի վեր չէր տրուած, և պատուիրում է, որ մանրամաս
հաշուի հետ շուտով իրեն հասցնէ ըրոր հասոյթները, նո
պատուէրը տալիս է նա 1867 թ. ապրիլի 18-ին Բիֆլիզ
Ս. Սինոգին, որ իրեն մանրամասն տեղեկութիւն տրուի Մա
Աթոռի և Ռուսաստանի վեց վիճակներէ եկեղեցական վա
շութեան մասին՝ Սինոգի անաւարտ, աթոռային և վիճա
կային և որբանուէր արգիւնքներէ ելումուտքի մասին, Ս
նոգի դանձարանում եղած առձեռն պատրաստի գրամներէ
ներսէս կաթողիկոսի մահից յետոյ մնացած կայք ու գո
քի մասին։ Այդ անշուշտ, միայն տեղեկութիւն ունենա
լու համար չէր, այլ ամենայն ըանի անձամբ վերահատ
լինելու և Մայր Աթոռի շահերը պաշտպանելու համա
որովհետեւ եթէ նա մտածում էր Մայր Աթոռի համա
Վ. Պոլսից և Տաճկաստանի թեմերից նուէրներ և նպատակ
ստանալու մասին, որչափ ևս առաւել նոյն իսկ Մա
Աթոռի եկամուտները կարգաւորելու և նիւթական միջո
ներն ապահովելու համար։

Իւր առաջին ուշադրութիւնը դարձնում է Մա
Աթոռի այս նիւթական գրութեանը, որ շատ էլ նա
խանձելի չէր։ Վային շատ կտակներ և եկեղեցակա
սեպհականութիւններ, որոնք անհոգութեան մատնուե
լով կարող էին կորչել։ Այդպիսիներից յիշենք միայն Ա
ստերգամի Հայոց եկեղեցին, որ անցեալ դարու սկիզբներ
1714 թ. երբ այդտեղ հայ վաճառականների գաղութ կա
շինուած էր Էջմիածնի նուիրակների ձեռով, ժամանակ
այլ ևս հայ չկար այդ քաղաքում, և եկեղեցին անտէր մ
նալով անցել էր իւր գոյքով Հոլլանդական կառավարու
թեան ձեռը, ներսէս Ե. և ապա Մատթէոս կաթողիկո
աշխատել էին այդ սեպհականութիւնը ձեռք բերել, բա
անյաջող։ Գէորգ կաթողիկոսն չկամենալով Հայոց եկեղեց
սեպհականութիւնն օտարների ձեռին թողնել վէճը, թէպէ

անյուստալի էր, նորոգում է և իւր անխոնջ ընաւորութեամբ
որունակելով՝ վերջը յաջողում է ստանալ Մայր Աթոռի
քո տեղականութիւնը, եկեղեցին վաճառելով և շարժա-
ն գոյքն ամբողջ Ս. Էջմիածին փոխադրելով:

Թէ՛ նա որ առտիճանի հաւատարիմ էր Հայաստանեայց
Եկեղեցու հին կարգերին և պաշտպանում էր Մայր Աթոռի
մէջերը, այդ երևում է փոքրիկ բաների մէջ անգամ: Բազ-
միթիւններից մի օրինակն աւելորդ չենք համարում գնել այս-
քող: Հին սովորութիւն է, որ Մայր Աթոռից պատրիարքներին
եպիսկոպոսներին տրուած պատուանշանները՝ կոնքեռ,
լաւ և պնակէ, ոտացողներին մահից յետոյ՝ յետ են դառնում
Մայր Աթոռի գանձարանը: Այս սովորութիւնը գործա-
նում է մինչև 1850 թ. որ ժամանակից անհոգութեան է
ստանաւ Քիւրճիայի եպիսկոպոսների վերաբերմամբ, և այդ
պատուանշանները մնում են կամ մեռնողների ժառանգ-
ւորի ձեռին, կամ եկեղեցիներում ու վանքերում: 1867
աւել մարտի 17 ին Իւսկիւտարի Ս. Խաչ եկեղեցու թաղա-
ման խորհուրդը խնդրում է Վաթիգիկոսից, որ հանգու-
նալ Յակովբոս պատրիարքի կոնքեռը իր և յիշատակ մնայ
ին եկեղեցու մէջ: Բայց Գէորգ կաթողիկոսը թոյլ չէ
պսիս այդ, չկամենալով «հակառակ ընկալեալ օրինաւոր
սովորութեանց նորոգել», և յիշեցնում է, որ հանգու-
նալ Յակովբոս պատրիարքի յիշատակի համար Իւսկիւ-
տարի Ս. Խաչ եկեղեցին ունի մի գեղեցիկ դպրոց, աւելա-
ւելով «եթէ ջան անձին տարեալ խնամ անձանձրոյթ գնո-
ւալ ունիցիք միշտ և հանապազ՝ լիցի Ձեզ անմահացուցա-
լ զանուն նորա» և ուրախ առնել զոիրտ մեր տեսանելով
օգտուղս բանաւորս աղքատէր ջանից ձերոց»: Եւ ապա
մին թուով յունիսի 2 ին, առաջարկում է Վ. Պոլսի Պօ-
ստ պատրիարքին, որ հոգ տանի 1850 թուից ի վեր մնա-
նած բոլոր պատուանշանները ժողովելու և ուղարկելու
Մայր Աթոռ: Փոքր բան է, բայց հենց այս փոքրի մէջ
երևում է Վաթիգիկոսի հայեացքը հին սովորութեան վե-
րաբերմամբ, և թէ՛ նա ինչպէս Մայր Աթոռի շահերը պաշտ-
անելով հանդերձ գեղեցիկ կերպով գիտէ ժողովրդ-

դին դպրոցի հոգատարութիւնը սերելի դարձնել.
Բայց նա միայն Մայր Աթոռի ստացուածքների մա-
շէր այդպէս հոգում ալ և ամենայն եկեղեցական ու-
ցուածքի: Յայտնի է Պերայի գերեզմանատան խնդրը
Մակար կաթողիկոսի օրով ևս նորոգուեցաւ. Պերայի
դպրեւորութիւնը 1864-ին այնտեղ մեռել թաղելը արգ-
լուց յետոյ՝ 1872-ին ձգտումէ նոյն խնդրաւել գերեզ-
մատունը, որ քաղաքի մեծարժէք տեղերից մէկն է: Գէ-
կաթողիկոսը լսելով այդ՝ հեռուից պաշտպան է կանգն-
եկեղեցական սեպհականութեանը, մի կողմից Ռուսաց
Պոլսի դեսպանին խնդրելով, որ պաշտպանէ հայոց եկե-
ղու իրաւունքը, միւս կողմից գրելով Պատրիարքին, ու
Դռանը յայտնէ թէ հայոց բոլոր գերեզմանատներն անձ-
կոյթ եկեղեցի են, և թէ՝ օրովհետեւ Պերայի գերեզմանա-
նը գտնուում է Ամենայն Հայոց Յաւիլը Դ. կաթողի-
գերեզմանը, ուստի և այդ գերեզմանատունն իրեն կրօ-
կան սրբավայր, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի իրաւա-
թեանն է ենթարկուում: Հայ եկեղեցականները, Վաթ-
կոսի կոնդակով քաջալերուած, նոյն բովանդակութե-
խնդր են տալիս Սուլթան Աղիզին՝ սորա մզկիթ գնա-
լու և նա հրամայում չգիպչել Հայոց եկեղեցական իրաւու-
նեքին:

Հաստ մանրամասների մէջ կը մտնենք, եթէ այսպիսի դ-
քեր և նոցա հետեւանքները յիշենք Թիւրքիայի և Պարսի-
տանի նկատմամբ: Աւելի լաւ է մասնաւորենք մեր ասե-
համառօտ կերպով Մայր Աթոռի ու նորա բարեկարգութե-
վրայ:

Բարեկարգութիւնը Գէորգ կաթողիկոսն երեք տե-
էր հասկանում. ա, վանքի նիւթական շահերը պաշտպա-
նով, եկամուտները բարեկարգել և մեծացնել. բ, վա-
արտաքին բարեկարգութիւն և նորոգութիւն, և գ, հոգ-
բարեկարգութիւն՝ վանական կեանքի և վանականների մ-
ւոր և բարոյական զարգացման համար:

Անշուշտ, այդ երեք կողմն ևս այնպէս կապուած
միմեանց հետ, որ մէկը կարելի չէր անել առանց միւսի

Կաթողիկոսը իւր առաջին օրերէց երեք կողմէ վրայ ևս միաժամանակ ուշադրութիւն է դարձնում:

Ս. Էջմիածնի տնտեսական դրութիւնը նորա առաջին տարիներում, ինչպէս առաջինը, շատ նախանձելի վիճակի մէջ չէր: — վիճակային, աթոռային և ամեն տեսակ կալուածքներէ կառավարութիւնը կամ անփորձների, կամ անհաւատարիմների ձեռք յանձնուած. դանձարանում մի քանի հազար ռուբլի միայն առձեռն պատրաստ դրամ մնացած ներսէս և Մատթէոս կաթողիկոսների խնայածից. Մայր Աթոռի տարեկան եկամուտը առ առաւելն 25-30 հազարի չափ միայն, որ հազիւ միաբանների և Վեհաբանի ամենակարեւոր պիտոյքները կարող էր հոգալ, և մանաւանդ թէ Մատթէոս կաթողիկոսի մահից յետոյ կաթողիկոսական ընտրութեան և ճանապարհորդութիւնների պատճառով ծախքը հետզհետէ աւելանալով իսկ մուտքն աւելացնելու վրայ հոգ չտարուելով, Մայր Աթոռը սկսել էր արդէն պարտքի տակ ընկնել: Կաթողիկոսը շուտափոյթ խելացի տնօրէնութիւններ է անում այդ վտանգաւոր դրութեան առաջ առլուածական ու վիճակային եկամուտներն այնքան կանոնաւորուում են, որ մուտքը շուտով կրկնապակուում է, և Կաթողիկոսի վերջին տարիներում եռապատկուում է, և նոյն իսկ աւելի ևս:

Վանքի եկամուտներն աւելացնելու համար մտածում է նաև վանքապատկան ընդարձակ ամայի հողերը մշակել տալ. սակայն ջուրը պակաս էր: Հրադդանից (Ջանգուից) ջուր բերելու նպատակով առաջին տարին հենց հրամայում է Սարգիսեպիսկոպոս Զաւալեանին Հրադդանից մինչև Էջմիածին Դաւմայ ասուած առուն հանել. բայց դժբախտաբար, մինչդեռ վանքի դորուղը (արօտատեղի) ձեռք բերելու համար եղած աշխատանքը յաջողութեամբ է պսակուում Դաւմայի առուն, 7—8 հազար ռուբլի (որն մի մասը նոր-նախըջեւանից էր ժողոված Կաթողիկոսն իւր այնտեղ եղած ժամանակը) ծախք նստելուց յետոյ, չի յաջողուում տեղ հասցնել հակառակ Կաթողիկոսի ցանկութեանը:

Վայլն շատ կտակներ և դումարներ ևս, որոնց դան-
ձելու համար հոգ պէտք էր տանել. ինչպէս են՝ վերևում
յիշած Ամատերդամի եկեղեցու խնդիրը, Յովհաննէս Վարբեցի
կաթողիկոսի Մոսկուայում Վայսերական ընկում շահեցո-
ղութեան տուած դումարը, Ատարախանում Սերովրէ եպիս-
կոպոսի անուամբ մնացած դումարն ու գոյքը, Վարապետ
եպիսկոպոս Վարնեցու դումարն ու գոյքը, Գէորգ Մանու-
կեան Վալկաթեցու կտակած 25 հազար ռուբլի մշտնջենա-
ւոր դումարի քառասուն և աւելի տարիներէ տոկոսը, որ
մնացել էր դանձելու, և ուրիշները, որոնց մեծ մասը վի-
ճելի էին և մեծ հագս ու աշխատանք էին պահանջում:
Այդ բոլոր դումարները նա իւր կաթողիկոսութեան առա-
ջին տարիները յաջողութեամբ դանձում է, և ասպ վանքի
նորոգութեան համար Ռուսաստանի և Պարսկաստանի ու
Հնդկաստանի հայոց մէջ ընդհանուր հանգանակութիւն է
բաց անում:

Առձեռն պատրաստ գրամագլուխ ունենալուց յետոյ՝
անմիջապէս ձեռնարկում է վանքի արտաքին բարեդարդու-
թեանը: Նա նորոգութիւնն սկսում է Մայր Տաճարից, որի
արևելեան կողմի պատը խախտուած լինելով՝ կարկը ունէր
վերաշինութեան: Տաճարն ունէր միայն երկու փոքրիկ խո-
րան, ուր եկեղեցական սպասո, զարդ, անօթ, սրբոց նշխար-
ներ, եկեղեցական զանազան հնութիւններ իրար վրայ խառ-
նելսուռն դարձուած պահուում էին. այնտեղ էին և եկե-
ղեցականների զգեստներն, ուր և զգեստաւորուում էին
կաթողիկոս, եպիսկոպոս, վարդապետ, Ձեռագրատուն ևս
շատ լաւ վիճակի մէջ չէր: Մատթէոս կաթողիկոսի օրով,
արդարեւ, որոշ չափով կանոնաւորուած էր. Գէորգ կաթո-
ղիկոսն այդ սկսած դորժը շարունակում է՝ շէնքն ընդար-
ձակելով, առանձին նոր ցուցակ կազմել տալով: Իսկ վանքի
այն միւս հնութիւնների կանոնաւոր պահպանութեան հա-
մար, 1868 թ. մայիսի 15-ին Տաճարի արևելեան կողմի
պատը նորոգել ձեռնարկելով՝ միանգամայն երեք մեծ յար-
մարաւոր խորան է շինել տալիս արևելեան կողմից: Թան-
գարանի, ինչպէս կոչուում են այդ երեք խորանները, հա-

ըստայն սենեակը լուսաբարապետի տեսչութեան տակ
յատկացնում է ամենօրեայ դորձածութեան համար որո-
շուած զգեստներին ու սպասներին, միջին խորանում, ավագ
սեղանից արևելք, հրամայում է պահել սրբոց մասունքը,
Ս. Լուսաւորչի աջը, Ս. Գեղարզը և այլ եկեղեցական սրբ-
ութիւններ, իսկ հիւսիսային խորանում զանազան եկեղե-
ցական թանգազին հնութիւններ, որոնք ըստը կանոնաւոր
ցուցակադրուած և դասաւորուած զգուշութեամբ պահ-
ւում են երեք խորաններում՝ ընկուղեայ պահարանների
մէջ: Կաթողիկոսն իր ունեցած հնութիւնները նուիրելով
Մայր Աթոռին՝ հետևում է ուրիշ տեղերից ևս եկեղեցական
հնութիւններ ժողովելու: Ինչպէս Կ. Պոլսից, Աստրախանից,
նոր Նախիջևանից, Նոյնպէս Ամստերդամի եկեղեցու հնու-
թիւններն և Կաթողիկոսի յորդորներով եկած ուրիշ զանա-
զան նուէրներ: Այժմեան հնութիւնները մեծագոյն մասը
Գէորգ Կաթողիկոսի ջանքով են ժողովուած:

Այնուհետև, մինչ մի կողմից Կաթողիկոսը հրամայել
էր պատրաստութիւն տեսնել միաբանների ընտելութեան
համար նոր սենեակներ շինելու, որը չգիտենք ինչու չձեռ-
նարկուեցաւ, թէպէտ և այդ մտադրութիւնը մինչև իւր
մահուան տարին էլ ունէր նա, միւս կողմից Ներսէս Ե.
Կաթողիկոսի ձեռնարկած գործը կատարելագործելու ետե-
ւից եղաւ, պատուիրելով ճերմանազարդ Մկրտիչ վարդա-
պետին, որ Ներսէս Ե-ի ժամանակ վանքի լճակը շինելու
համար աշխատել էր, լճակի շուրջը հողաթու մը լցնել ու եր-
կու կարգ ստուերախիտ ծառեր տնկել, ճեմելիքներ պատ-
րաստելով միաբանութեան, հասարակաց և ուխտաւորների
զբօսանքի համար: Ասկա միաժամանակ առանձին խնամք
տանելով Ներսէս Ե-ի տնկել տուած անտառին, շրջապա-
տել է տալի հողէ պսրիւպներով, որոնց հետքերն այժմ
հազիւ են երևում, և արևմտեան կողմից բաւական ընդար-
ձակ տեղ նոր անտառ ձգել տալով՝ մեծացնում է անտառը,
որ և շատ պիտանի է լինում և է՝ Մայր Աթոռին:

ԺԲ.

ՎԱՆԵՎԱՆ ԿԵՆՏՐԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀՈԳՍ.

Վալով վանական կեանքի բարեկարգութեանը և վանականների մտաւոր և բարոյական յառաջագիմութեանը՝ պէտք է նկատել, որ այդ կողմն ևս Գէորգ կաթողիկոսից առաջ շատ բարւոք վիճակի մէջ չէր։ Ամենայն մեծ հաստատութիւն, և աւելի ևս վանական հաստատութիւն, իւր որոշ սկզբունքներն և կարգ ու կանոններն ունի, որոնց ճշտութեամբ պահպանութեան մէջ միայն հաստատութիւնը պէտք է որոնէ իւր յառաջագիմութիւնը։ Հարկաւ, շատ կարգեր ժամանակի պահանջի ու պիտոյքի համեմատ պէտք է փոփոխուին, բայց որոշ կարգեր կան, որոնց փոփոխուելովը և աւելի ևս զեղծուելովը՝ հաստատութիւնը կորցնում է իւր գոյնը և իբրեւ այդպիսին՝ նաև իւր գոյութեան իրաւունքը։

Արդ, թէպէտ և Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռը, ինչպէս գրում է Կաթողիկոսը, իբրեւ կենդրոն ազգային եկեղեցական գործերի ծայրագոյն վարչութեան, իւր վրայ յառած ունի ամենքի աչքն, որոնք փափագալից սրտով յոյս ունին կենդրոնի մէջ տեսնելու առաքինական գործերի աղբիւր, գեղեցիկ բարեկարգութիւն, նախնեաց նուիրական աւանդութեանց անթերի պահպանութիւն, — սակայն ցաւելով տեսնում էր նա, որ այդպէս չէր, այդ պայմանները չէին պահպանուում։ Ս. Աթոռի ներքին և արտաքին վարչութեան գործերը աղաւաղուած և խանգարուած էին, որով և Աթոռը նիւթական և մանաւանդ բարոյական կորուստ էր ունենում։ Ուստի և Կաթողիկոսը իւր ձեռնադրութիւնից քիչ յետոյ, 1867 թ. յունիսի 8-ին հրամայում է Սինոդին միաբանութեան բոլոր ուխտը ատեան հրաւիրել և իւրաքանչիւրին արժանի խրատն ու յորդորը տալ, «զի ի բաց քերեալ յանձանց զամենայն ախտս, և ընդհակառակն բերցեն յանձինս ազգս ազգս առաքինութեանց»։ Արդեւում է զինեմուութիւն, զեղխութիւն և վատշուէր կենցաղավարու-

թիւն, որ անվայել է ոչ միայն կրօնաւորական կոչմանը, այլ և ամեն քրիստոնեայի. անվայել է գտնոււմ վանական-ներէ համար և «չար սովորութիւն ծխախոտոյ», արքեցոց-ցիւ ընպելլիք գործածելը, տարադէպ զբօսանքները, դատար-կաշըջիկ լինելն և յաճախելն արտաքս վայրապար: Իսկ եթէ կարեւոր լինի շուկայ կամ Վաղարշապատ գնալ, կամ ու-րիշ տեղ, նախ պէտք է Կաթողիկոսից և կամ նորա այդ նպատակով կարգած վերահացուից Թոյլտուութիւն ստա-նալ: Պարտաւոյ ժամերը պէտք է ուսմամբ անց կացնեն սուրբ և արտաքին գիտութեանց մէջ վարժուելով, շարադրու-թիւն և հեղինակութիւն անելով, որով և եկեղեցական կոչ-ման պատիւ կրենք են: Պէտք է հանդերձներէ մէջ ևս չափա-ւորութիւն պահեն, անպաճոյճ և անսեթևեթ զգեստներ հագնելով: Հասարակաց կենցաղավարութեան մէջ պէտք է սէր և խաղաղութիւն պահպանեն, ընկերներին ու հաւատարմե-րին յարգեն, մեծերից ակնածեն: Ամենքը, մեծից մինչև փոքրը, պարտաւոր են արիութեամբ յաճախել եկեղեցի, առաւօտեան և երեկոյեան, «Եկեոցէի»^{*} ժամանակ: Արգելու-մ է, որ ոչ ոք իւր ընտելութեան սենեակներում առանձին խոհանոց չունենայ, և հրամայու-մ է մառանապետին և գե-նեաւան վերահացուին և բոլոր պաշտօնատար անձանց, որ միաբաններին նիւթեղէն չտան սենեակներում գործա-ծելու կամ եփելու համար: Այլ ամենքը պէտք է ճաշեն և ընթրեն հասարակաց սեղանատանը, որի բարեկարգութեան համար առանձին խնամք տանելով, հրամայու-մ է, որ ամե-նայն օր պատրաստած կերակուրներից իրեն մատուցանեն ճաշակելու և տեսնելու լաւ են, թէ չէ: Սակայն եպիսկո-պոսների համար կարգու-մ է առանձին խոհանոց և սեղա-նատուն, ուր նոքա միասին, եկեղեցու ստորին պաշտօնեա-ններից առանձին, պէտք է ճաշէին: Խոտիւ արգելու-մ է ան-չափահաս ծառայ պահելը, և հրամայու-մ է, եթէ այդպի-սիք կան, անմիջապէս արձակուին:

1. Այս ժամերգութիւնը յետոյ Կարողիկոսը վերացրեց, որով եւ բոլոր եկեղեցիներում վերացու- միւնիւ այժմ պահուում է: ասում են, միայն Սեւաթի վանքում:

Գէորգ Կաթողիկոսն իւր այս հրամաններն այնուհետեւ ևս մի քանի անգամ կրկնում է մի քանի փոփոխութիւնները և իրօք խոտիւ հեաւում է սոցա գործադրութեանը՝ անհնազանդներին և անկարգներին պատժելով: Սակայն վանական կեանքի «խաթարումն» այն աստիճանի էր, որ հետտութեամբ չէր կարող մեծագործ Կաթողիկոսն ամենայն ինչ կործ ժամանակում բարեկարգութեան վերածել:

ԺԳ.

ՎԵՆԵԿԵՆ ԿԱԹՈՎԱՐՈՒԹԻՒՆ, ՏՊԵՐԱՆԵԿԵՆ ՍԵՆՉՆԵԺՈՂԸ ԵՒ «ԲՐԵՐԵՑ» ԸՄՍԵԳԻՐ.

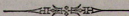
Եթէ մի կողմից սեղանատան և միաբանների կեցութեան բարեկարգութեամբ վանքի ծախսն աւելանում էր, միւս կողմից, սակայն, Կաթողիկոսը շարունակում էր տնտեսութիւնը կանոնաւորելու գործը և յատկապէս այդ նպատակով յարմար է դատում, Սինոդի դիւանի «ծանր ու ճապաղ գրագրութեան» պատճառով, Աթոռի անտեսութեան գործը տարրորոշել Սինոդի գործերի շրջանից. մի քանի անդամներից առանձին ժողով կազմել Մայր Աթոռի վանական տնտեսութեան համար: Այսպիսով կազմուում է այժմեան Վանական կառավարութիւնը:

Գէորգ Կաթողիկոսի այդպիսի հաստատութիւններից մէկն է և Տպարանական ժողովը: Ս. Էջմիածնի տպարանը վաղուց ի վեր գոյութիւն ունէր, բայց, ինչպէս ամեն ինչ, շատ աննախանձելի վիճակի մէջ: Ոչ յարմարաւոր մամուլ, տպարանական գործիքների, ոչ ձուլարան և կամ հարկաւոր տառեր: Կաթողիկոսն իւր ճանապարհորդութիւնից վերադառնալիս հետը բերում է տպարանի հարկաւոր տառերը և մարտի 1-ին 1868 թ. հրամայում է Ս. Սինոդին անյապաղ հոգալ պատրաստելու տպարանի միւս կարեւոր պահանջաւոր պարագաները և, բարեկարգ կառավար-

բութեան համար, կազմել մի փոքրիկ յանձնաժողով, ուսման տեղեակ արժանաւոր եպիսկոպոսներէց և վարդապետներէց: Շուտով ժամանակի կարիքի չափով բարեկարգուում է տպարանը. ձեռք են բերուում մայր տառեր, ձուլիչ մեքենաներ, տպագրական մամուլ, սակայն առանց ծանրանալու վանքի վրայ, որովհետեւ ամենը լինում են նուէրներ Մկրտիչ Սանասարեանի և Յովհաննէս Յովնանեանի:

Բարեկարգ տպարանի միջոցով Մայր Աթոռի ծայրագոյն կեդրոնական վարչութիւնը ոչ միայն հնար պիտի ունենար իւր կրօնական գրքերը տպագրելու, այլ և մի պարզերական թերթ հրատարակելու, որի մէջ այդ վարչութեան կարգադրութիւնները պիտի տպագրուէին, և հոգ պիտի տարուէր եկեղեցական հնութիւնները երևան հանելու, և միանգամայն Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը հնար պիտի ունենար երևան բերելու իւր գրաւոր աշխատանքները, որոնց համար յորդորում էր ուսումնասէր Ղաթողիկոսը: 1868 թ. Մայիսի 1-ից, տպարանի բարեկարգութիւնը դեռ չվերջացած, սկսում է հրատարակել իւր տնօրէնութեամբ Աբէլեպիսկոպոսի խմբագրութեամբ «Արարատ ամսագիրը» կրօնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական գիտելեաց, ապագայում կիսամսեայ լրագիր դարձնելու նպատակով: Այս մի շատ անհրաժեշտ բան էր ազգային կրօնական դատտարակութեան և Ս. Էջմիածնի դիրքի և բոլոր վարչական դորձերի համար, Բոլոր միաբանները պարտաւորուում են իրենց կարողութեան չափով աշխատակցելու «Արարատ»ին, քանի որ դա հրատարակուում էր իբր «Աշխատասիրութիւն միաբանից Ս. Էջմիածնի»: Յատկապէս ութ անձինք որոշուում են իբրեւ խմբագրութեան անդամներ, որոնք պարտաւոր էին հոգալ «Արարատ»ի համար. իսկ միաբանութեան միւս ձեռնհաս անդամները պարտաւոր էին ամսէ ամիս յօդուածներ տալու, թէ չէ՝ խմբագրութեան անդամների յօդուածները արտագրելու, կամ թէ տպագրութեան սրբագրութիւնն անելու: Մի խօսքով բոլոր միաբանութիւնը, նոյն իսկ Ս. Էջմիածնից բացակայ առաջնորդներն ու վանայայրերը,

քանի որ նոքա ևս Ս. Էջմիածնի միաբան են և «Արարա-
տը» Ս. Էջմիածնի միաբանութեան աշխատութիւնն է,
պարտաւոր էին հոգ տանել ամսագրի համար:

ԺԴ.

ԵԿԵՂԵՏԵԿԱՆՆԵՐԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ.

«Արարատի հենց առաջին համարի մէջ «Ազգային
բարեկարգութիւն» վերնագրի տակ կարդում ենք, որ մեր
ազգի մէջ նախնական կանոն է եղած, որ կուսակրօն հո-
գեորականների ստացուածները նոցա մեռնելուց յետոյ
ժառանգութիւն էր մնում այն վանքին, որին նոքա միա-
բան էին, և վախճանուածի մերձաւոր և հեռաւոր ազգա-
կաններից ոչ ոք իրաւունք չունէր ժառանգութեան ձեռնա-
մուխ լինելու: Սակայն այդ կանոնը խանգարուած էր. վա-
նականների ստացուածքը վանքի տեղ իրենց ազգականներն
էին ժառանգում, որով վանքերն ու միաբաններն աղքա-
տանում էին և նոյն իսկ քանդուածները նորոգելու անկա-
րող գտնուում: Գէորգ կաթողիկոսն այդ բանի առաջն
առնելու և վանքերը շէնացնելու համար, ինքն իբրեւ առա-
ջին օրինակ, իւր գոյքը թողնում է Ս. Էջմիածնին ժառան-
գութիւն և յորդորելով՝ միաբանութիւնից, եպիսկոպոսնե-
րից մինչև դռնապան, ստանում է գրաւոր ստորագրու-
թեամբ ուխտ և պայման, որ նոքա, իրենց անձը վանակա-
նութեան նուիրած լինելով, չունենան իրաւունք իրենց
գոյքն ու ստացուածքն ըստ հաճոյից բաժանելու իրենց բա-
րեկամներին և ազգականներին, իսկ նոցա մահից յետոյ
իրենց գոյքը պիտի մնայ իբրեւ սեպհականութիւն Ս. Էջ-
միածնի գանձարանին, կամ այն վանքերին, որոնց միաբան
են նոքա: Աստուածահաճոյ կտակները միայն, որոնք լինում
են յօգուտ Ս. Աթոռին, վանքերի, կամ վանական դպրոց-
ների, մնում են անփոփոխ:

Այս կարգադրութիւնն և ուխտը, որ մեծ էր շատ և
հարկաւոր, հարկաւոր էր օրէնքով ևս ապահովել: Ռուսա-
տանի Հայոց եկեղեցական կանոնադրութեան (պալաթենիա)
մէջ մտած էր մի կէտ, որով եկեղեցականների ժառանգ-
ութեանը նոցա ազգականներն էին: Եկեղեցականների մահից
մի քանի օր անց, այդ ժառանգները տիրանում էին ոչ միայն իրենց
ազգական եպիսկոպոսի կամ վարդապետի գոյքերին: այլ և
այլաճախ, շնորհիւ իրենց եկեղեցականների անհոգութեան,
այդ գոյքերի հետ խառն և բռն վանական գոյքերին: Պա-
լաթենիայի այդ յօդուածը փոփոխելու համար առաջին ան-
գամ օրինաւոր ճանապարհով խնդիր էին յարուցել Հընդ-
ստանի հայերը: Գէորգ կաթողիկոսն երբ առաջին անգամ
1867 թ. հոկտեմ. 14-ին Պետերբուրգում ներկայացաւ Նո-
յին Կայսերական Մեծութեան, Աղէքսանդր Բ-ին, խնդրեց
մտնել գործոց մինիստր Վալուսի միջոցով Պալաթենիայի
մի քանի յօդուածներն փոփոխութիւնը: Կայսրը բարեհա-
մանցաւ փոխել կուսակրօն եկեղեցականների ժառանգութեան
վերաբերեալ յօդուածները՝ վերադառնալ յիշատակած իմաստով՝
յօդուած Մայր Աթոռի ու վանքերի:

Եկեղեցականների մահից քանի օր անց, նոցա ոտացուածքի
ժառանգութիւնն ապահովուած էր այսպիսով: Նոյն օրի-
նական ապահովումը, սակայն, չէր կարող Կաթողիկոսը
ձեռք բերել միաբանութեան ուխտի և պայմանի այն կէտի
վերաբերմամբ, որով կուսակրօնները պարտաւորուում էին
իրենց կենդանութեան օրով ըստ հաճոյից չբաժանել իրենց
նստացուածքն իրենց բարեկամներին ու ազգականներին:
Այս չար սովորութեան առաջն առնելու համար արդէն
հարկաւոր էր, որ կուսակրօններն իրենք կատարէին իրենց
ուխտն ու երդումը, և այնքան բարոյական հասկացողու-
թիւն ունենային, որ մեռած տարր չթողնէին և չթողնեն
Ուխտի այդ կողմը: Իսկ այս բարոյական հասկացողութիւնն,
անշուշտ, մի քանի տարուայ մէջ ձեռք բերելու բան չէր:
Հարկաւոր էր մեծ խնամքով մշակել երկար ժամանակ ամայի
և անմշակ թողած մտաւոր անգաստանը: հարկաւոր էր
կրթութիւն: Եւ մենք մտնում ենք Գէորգ կաթողիկոսի

գործունէութեան ամենամեծ կողմի նկարագրի մէջ, որը ցաւ է, չենք կարող շատ մանրամասն անել:

ԺԵ.

Գ Պ Ր Ո Յ Ն Ե Ր.

« Ուսումնարաններ, ուսումնարաններ և միշտ ուսումնարաններ » փրկարար ձայնը հասնում է անդադար հայերի ախանջին:—այսպէս էր գրում « Հայկական Աշխարհ » օրագրի խմբագրող Ստեփանոս Ստեփանէն (այժմ Խորէն եպիսկոպոս) իւր մի ուղերձի մէջ 1870 թուին: Այդ խօսքերը շողօքօրթութիւն չէին, այլ իրականութեան արձագանգ: Գէորգ կաթողիկոսն իւր վարդապետութեան և եպիսկոպոսութեան ժամանակ արդէն ինչպէս զիտենք, իւր հոգացողութեան առարկայ դարձրած էր դպրոցներ բանալ և եղածները բարեկարգել: Եւ միթէ կարելի է նոյն իսկ երևակայել, որ նա իւր կաթողիկոսութեան ժամանակ ամենամեծ ուշադրութիւն չդարձնէր այդ բանին: Նա քաջ համոզուած էր, որ ազգի ու եկեղեցու յառաջադիմութեան էական պայմանը ուսումն է, և իրեն իբրև օրինակ դրած միշտ Հայոց եկեղեցու պատմութեան Ե. դարը, ցանկանում էր լինել « Պարագլուխ և նահապետ հայկական լուսաւորութեան, երկրորդ Սահակ Պարթև, քաջալերող, պաշտպանող և ժողովող ուսման և դիտութեան »:

Ե. դարու այս օրինակը միշտ մտքի մէջ ունենալով էր, որ ձեռնարկում է հիմքից նորոգել Օշականում Ս. Մեսրոպ թարգմանչի գերեզմանի վերայ եղած եկեղեցին, ամօթ և նախաախնք համարելով, որ այդպիսի մարդու յիշատակն այդպէս անշուք գրութեան մէջ լինի: Փոքրիկ, բայց գեղեցիկ եկեղեցին ժողովրդականների օժանդակութեամբ շուտով

անհնգնում է, և 1879 թուին հոկտեմբերի 21-ին ո. Թարգման-
 արաց տօնի օրը հատարուում է եկեղեցու նաւահատեաց հան-
 ձէոր: Բայց Վաթողիկոսը հակառակ ցանկութեան, հիւան-
 արութեան պատճառով, չի կարողանում անձամբ կատարել
 դար սերած հայ ուսման և դրականութեան նախահայր Ս.
 Կեօրոսի Թարգմանչի եկեղեցու օծումը: Ս. Մեսրոպի, որի
 օգնութեամբ դործը շարունակելու փոյթ ունէր նա իւր ամբողջ
 անանքի ընթացքում:

Անդրանիկ ընդհանրական կոնգրակի մէջ հենց առանձ-
 արապէս յանձնարարում է պատրիարքներին ու եպիսկոպոս-
 անքներին, մենաստանները պայծառացնել վարժատներ հաս-
 տատուելով այն տեղերում. դիշերօթիկ դպրոցներ բանալ
 արհեստներ, մանաւանդ առաջնորդանիստ քաղաքներում, նոյն-
 քաղաք և գիւղերում ժողովրդական մանր դպրոցներ: Իսկ ժո-
 ժովրդականներին բարոյական խրատներ տալուց յետոյ՝
 անուանձնապէս պատուիրում շարունակ Ս. Գրքը կարդալ և
 քառասորակել իրենց զաւակներին, տղայ թէ աղջիկ:

Դպրոցներ բանալը, արդարեւ, ժամանակի պահանջ էր
 և ժողովուրդը ինքն այդ կարիքն զգալով սկսել էր այդ մա-
 յին հոգ տանել, բայց և այնպէս մի ընդհանուր քաջալերող
 էր հարկաւոր, որի և եռանդ ներշնչող, որպէս զի այդ
 արթնած դործն առանձին զարկ ուտանար և արագ քայ-
 անքով առաջ ընթանար: Եւ այդ զարկը հսկայաբար տուաւ
 մեծադործ Վաթողիկոսը: Շատ մանրամասնութեանց մէջ
 մանեւ չենք կարող թէ ո՞ր և ո՞ր դպրոցը նորա յորդորով բա-
 րոցուեցաւ, և ո՞ր ու ո՞ր դպրոցի բացումն ու ապահո-
 վումը նորա յորդորով աւելի արագացաւ, կամ ո՞ր և ո՞ր
 քաղաքում դպրոցն իւր հովանաւորութեան տակ առաւ:
 Նորա ճանապարհորդութիւնը Վ. Պոլսից Էջմիածին, Էջմիած-
 նից Պետերբուրգ և յետ դէպի Էջմիածին կարծես թէ մի
 առաքելութիւն էր միայն դպրոցներ բանալու և մայրենի
 լեզուի ու կրօնի ուսման համար: Որտեղով անցնում էր,
 և ետեւից կամ իւր ներկայութեամբ չեղած տեղը դպրոցներ
 էին կանգնում: Նորա սերմանած խօսքն անապատի մէջ
 կամ ժայռերի վերայ չէր ընկնում, — համայնը կամ համայնքի

միջից հարուստ ծխականներ իսկոյն ձեռնարկում էին դպրոցներէ շէնք կանգնելու: *

Միայն դպրոցներ բանալը չէր հոգը. հարկաւոր էր այդ դպրոցներէ կառավարութիւնը, նիւթականի և մտաւորի վարչութեանը կանոնաւոր ձև և ընթացք տալ. հոգալ թէ ինչ և ինչպէս պէտք է ուսանէին այդ դպրոցներէ մէջ. Ժողովուրդը զարթնած էր և ուզում էր դպրոց ունենալ, բայց թէ ինչպէս պէտք է լինէր այդ՝ նա չգիտէր, և չկային էլ այդ ժամանակ շատ ուսում առած և գործից տեղեակ մարդիկ, որ կարողանային առաջնորդող հանդիսանալ. Կաթողիկոսը նոյն իսկ, որ թէպէտ և իւր բնական խելքով և փորձառութեամբ շատ բանի խորն էր թափանցում, չուներ իւր ձեռին բանիբուն մարդիկ, որոնցով գործն առաջնորդէր, բայց և այնպէս նա եղածով պէտք է բաւականանար:

Ս. Սինոդից և առաջնորդներից թեմերում եղած դպրոցների վեճակագիրն ուղելով, թէ որտեղ ինչ դպրոց կայ, որ թուականին է հիմնուել, ինչ ուսուցիչներ, քանի աշակերտ ունին, ինչ ու քանի տարի են ուսուցանում և ինչ նիւթական միջոցներ ունին, յորդորելով միանգամայն նոր դպրոցներ բանալու գործը առաջ տանել, 1867 թ, յունիսի 14-ին հենց Էջմիածնի միաբաններից կարգում է մի Ուսումնական Յանձնաժողով, որի պարտականութիւնն էր հոգալ ուսումնարանները ամենայն պետոյքների մասին և մշակել Հայոց եկեղեցական դպրոցների համար մի ընդհանուր կանոնադրութիւն: Սակայն Կաթողիկոսի բացակայութեան ժամանակ այդ Ուսումնական Բանձնաժողովի անդամները գործի նորութեան պատճառով չեն կարողանում մի բան գլուխ բերել և յաջորդ տարին, ճանապարհորդութիւնից

* Ականատեսի քերնից պատմուում է, որ երբ Նոր-Նախիբեւանում Նիսուրիա գիւղի պատգամաւորները հերկայաւում են Կարողիկոսին եւ յայտնում, որ իրենց գիւղացիք մօր եկեղեցու հիմն են ձգել, Կարողիկոսը հարցնում է քե Դպրոց ունի՞ն: Երբ մոտապատնում են, որ չունին, Կարողիկոսը հրամայում է մախ դպրոց շինել եւ անպա եկեղեցու շէմքը շարունակել:

վերագառնալուց յետոյ, Վաթողիկոսը վերակազմում է Ու-
սումանական Յանձնաժողովը, որի նախագահն է լինում Անդ-
էաս արքեպիսկոպոս, անդամները՝ Թադէոս վարդապետ-
... Վասակեան (Սինոդի պրեզիդոր), Ս. Թադեանոսեան (Սի-
նոդի տեսնապետ), Ն. Յ. Յովսէփեան (Վաթողիկոսի անձ-
նական թարգման, յետոյ Սինոդի պրեզիդոր) և Ս. Մարու-
սեան: Դորա էին Լշմիածնում եղած ժամանակի հասկացող-
յան արդիւր: Վիճակներից ու հոգւոյ կառավարութիւններէց
արհաւիր տեղեկութիւններ ստանալուց յետոյ, կազմում են
պրոցնների համար կանոնադրութիւն, որ և հրատարակ-
ւում է առանձին տետրակով: Կանոնների հետ տալիս են և
պրիու առանձին մանկավարժական հրահանգ, թէ ծխական
պրոցների մէջ, ո՞ր առարկան ո՞ր չափով և ինչպէս պէտք է
աւանդել: Դպրոցները բաժանուում են երեք կարգի՝ Ծխա-
պան, Վանական և Թեմական, որոնց համար առանձին կա-
նոնադրութիւններ են մշակուում: Ուսումնական Յանձնա-
ժողովը այնուհետեւ ևս Վաթողիկոսի ղեկավարութեամբ շա-
տուկնակում է վարել դպրոցների գործը: Սակայն այդքանով
ուր չէր մեծագործ Վաթողիկոսը. նա կամենում էր, որ
Միանգամից ուսումնայն տեղ տարածուի, ուստի
որա դրած կանոններից մէկն էր. «Ամենայն եկեղեցիք, որ
քաղաքս և ի գիւղօրէս, պարտին ունել ի սրահի իւրեանց
լմի ծխական դպրոց», և որպէս զի այդ նպատակին հաս-
նէ, 1873 թուին կարգում է առանձին թեմական վերատե-
ւումներ, որոնք իւրեւ առաջնորդների օգնականներ առան-
ձին հրահանգով պիտի շրջէին ամենայն քաղաք և գիւղ,
դպրոց եղած տեղերում բարեկարգելով և կանոնադրու-
թիւնը գործադրել տալով, իսկ չեղած տեղերում յորդոր
կարգալով ժողովրդին, որ ջանք դնեն երկսեռ դպրոցներ
բանալու:

Այդ ժամանակներում, 1873 թուի նոյեմբերի
22 ին Բարձրագոյն հաստատութեամբ փոփոխութեան է
մենթարկուում Կովկասի ուսումնարանական մասի կանո-
նադրութիւնը և Կովկասեան Փոխարքայութեան սահման-
ների մէջ գտնուած բոլոր ուսումնարանները, ինչպէս ար-

քունական, նոյնպէս և հառարակական, և մասնաւոր, և ռուսաց եկեղեցու, և այլ եկեղեցիներէ ծխական դպրոցները ենթարկուում են նոյն կանոնադրութեանը, Վարդուում են առանձին տեսուչներ, իսկ Թէֆլիզի նահանգում վերատեսուչ, որոնք պարտականութիւնն էր հսկելու ժողովրդական դպրոցներէ մէջ Բարձրագոյն հաստատած կանոնադրութիւնը գործադրելուն: Այս կանոնադրութեամբ Հայոց ծխական դպրոցներն ևս, բացի հոգևոր դպրոցներից (սեմինարիա), որոնք եկեղեցականներ պատրաստելու նպատակ ունին, ենթարկուում են Վովկասի ժողովրդական դպրոցների տեսուչներին, որ և Վովկասի Փոխարքայի գլխաւոր կառավարութիւնը 1874 թ. յունուարի 12-ին առանձին պաշտօնագրով յայտնում է Վաթողիկոսին: Այդ առթիւ լինում է մի քանի գրութեանց փոխանակութիւն Վաթողիկոսի և Վովկասի Փոխարքայի գլխաւոր կառավարութեան մէջ, գլխաւորապէս այն մասին, թէ արքունի տեսուչների Հայոց դպրոցների վրայ ունեցած վերահսկողութեան պաշտօնը ինչպիսի պիտի լինէր, և վերջը յունիսի 1-ին 1874 թ. գիտում է Վաթողիկոսը Նորին Վայսերական Բարձրութեան Մեծ իշխան Մեքայէլ Նիկալայեւիչին, Վովկասի փոխարքային, խնդրելով թողնել Հայոց դպրոցները, որոնք բոլորը եկեղեցական են, իրենց նախկին դրութեան մէջ՝ Վաթողիկոսի իշխանութեան տակ: Նորին Վայսերական Բարձրութեան՝ Փոխարքայի բարեհաճութեամբ ներքին գործոց մինիստրն այդ հանգամանքը ներկայացնում է Նորին Վայսերական Մեծութեան Թագաւոր—Վայսեր տեսութեանը, որ Բարձրագոյնս բարեհաճում է յուլիսի 19-ին,—ճշտապէս որոշելու համար արքունի տեսուչների պարաքն ու յարաբերութիւնը Հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցների վերաբերմամբ և նոցա հսկողութեանը յատկացրած առարկաները,—հաստատել՝ կանխապէս Մեծ Իշխան Փոխարքայից հաւանութիւն գտած երեք կանոն. ա, Հայոց եկեղեցական դպրոցների կառավարութիւնը, ըստ անտեսականին և ըստ ուսումնականին, թողնել նախկին դրութեան մէջ, Հայոց հոգևորականութեան ձեռին. բ, արքունի տեսուչների պարտակա-

Հայոց եկեղեցուն: Ներսէս Ե. կաթողիկոսը, որ նոյնպէս հասկանում էր դպրոցի մեծ նշանակութիւնն, աւելի ուշադրութիւն էր դարձրած իւր հիմնած Ներսիսեան դպրոցի վրայ. և թէպէտ մտադիր է եղած Ս. Էջմիածնում մի մեծ դպրոց հիմնելու կամ, լաւ ևս ասած, Ս. Էջմիածնի դպրոցը, ուր ինքն ուսած էր, ընդարձակելու, բայց չէր կարողացել մտադրութիւնն իրագործել: Մտաթէոս կաթողիկոսին ևս չէ յաջողում դպրոցը բարեկարգել, թէպէտ նա փորել է տալիս նոր դպրոցի հիմքը վանքի պարսպի ներսում արևելեան կողմը, ուր այժմ միաբանութեան համար սեփականներ են շինուած. բայց այդ փորուածքով ևս վերջանում է գործը:

Դէռորդ կաթողիկոսն իւր օժումից առաջ, Մայր Տաճարին այցելելուց յետոյ, առաջին այցելութիւնը ժառանգաւորաց դպրոցին է տալիս: Այդ այցելութիւնը դառն տպաւորութիւն է թողնում ուսումնասէր Կաթողիկոսի վրայ: Դպրոցն իոկապէս դպրոցի անուն էր միայն կրում: Ոչ կանոնաւոր ուստեղք ու հագնելիք, ոչ մտաւոր ու բարոյական սնունդ. օրական երկու երեք ժամ անկանոն դասաւանդութիւն՝ Հայոց և Ռուսաց լեզուի, եկեղեցական երգեցողութեան ու քրիստոնէական վարդապետութեան. ոչ մի հսկողութիւն աշակերտների վարքի և բարքի վերայ, որոնք թուով 20—30 հոգի, Ս. Էջմիածնի շրջակայքից ժողովուած, իրենց սանձարձակ անկարգութեանն էին մատնուած: Գննգանի ահանատեսները շատ տխուր բաներ են պատմում այդ դպրոցի ներքին կեանքից:

Կաթողիկոսի առաջին գործն եղաւ ջանալ առժամանակեայ բարեկարգութիւն մտցնել այդ դպրոցի մէջ, մինչև որ իրեն յաջողէր հիմնովին կերպարանափոխել այն: Կարգադրեց սրբազան պատմութեան, հայոց պատմութեան, աշխարհագրութեան, թուաբանութեան, ինչպէս և Ֆրանսերէն լեզուի դասեր աւելացնել: Առանձին մասնախումբ կարգեց դպրոցը կառավարելու համար Անդրէաս Եպիսկոպոսի հսկողութեան տակ և յատուկ ուշադրութիւն դարձրեց դպրոցական կարգապահութեան և աշակերտների ապ-

ուսուստի վրայ: Այդ բարեկարգութեան ժամանակի աշարժներուն են այժմեան չափահաս եկեղեցականներն մեծ մասը: Սակայն և այնպէս այդ բարեկարգութիւնը, թէպէտ և ժամանակի համար աչքի ընկնող, մեծ բան չէր: Երբօրհետեւ Վաթողիկոսին պակասում էին բանիւրուն ու գեղատուն վարժապետներ: ոչ միայն այդ դպրոցի համար, այլ և արարեալագններն և երեւոյցարդ արեգանների ուսման ու կրթութեան համար բացած առանձին երկու դասարանի համար: Վային արդարեւ երկու վարդապետ: Խորէն Գալֆանեան և Գարբիէլ Այվազեան: որոնք կարող էին այդ պաշտօններ վարել: սոցա առանձնապէս փայտայելով և եպիսկոպոսական աստիճան տալով: Վաթողիկոսը կամենում էր Ս. Էջմիածնում պահել վանքի դպրոցում դասախօսելու և տպագրանի կառավարութեան համար: Սակայն շուտով յուսարեւար է լինում այդ եպիսկոպոսներից:—կարճ ժամանակ սարսափազններն և արեգաններն դասախօսելուց յետոյ՝ նորագոյժութեամբանում էին մնալ Ս. Էջմիածնում:

Իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ Ատորախանում՝ Սերովրէ եպիսկոպոսի անուամբ մնացած գումարը ստանալուց յետոյ՝ արդէն ունէր Վաթողիկոսը հարկաւոր դրամը թաւանդաւորաց դպրոցի շէնքի հիմնարկութեան վրայ նետածելու համար: Ուստի և անմիջապէս գրում է իւր տեղակալ Սարգիս եպիսկոպոս Զաւալեանին: որ սկսէ դպրոցի շինութեան համար հարկաւոր նիւթերը պատրաստել: Այնուհետեւ Վաթողիկոսը, որ մի անգամ իւր առաջնորդութեան ժամանակ Օսմանեան կառավարութիւնից Պոլսայի եկեղեցու շինութեան համար ձրի փայտ էր ստացել, այժմ էլ Ս. Էջմիածնից դիմում է Օսմանեան պետութեանը և թոյլատուութիւն է ստանում Սողանլուի անտառներից հազար չափանի մեծ գերաններ ձրի ստանալու Ս. Էջմիածնի դպրոցի շինութեան համար: Ռուսաց կառավարութիւնն ևս այն նորհն է անում, որ թոյլ է տալի գերաններն առանց մաքսի ներս մտցնել: Գերանները բերուում են Վարսայ գետի: Արփայ չայի և Երասխի վրայով մինչև Մարգարայ գետը, որտեղ գետից հանուելով փոխադրուում են Ս. Էջմիա-

ծին, Տախտակամածներէ, դռներէ և պատուհաններէ հարկաւոր տախտակներն էլ այս գերաններէց են քաշում:

Երկար տատանում էր Կաթողիկոսը, թէ դպրոցի շէնքը որտեղ շինէ: Ս. Էջմիածնում շինելու համար խորհուրդ տուողները շատ սահաւաւորներ էին. մեծ մասամբ խորհուրդ էին տալիս շինել Ս. Էջմիածնից հեռու՝ մերձակայ գետի մոտ գիւղերէց մէկում, կամ նոյն իսկ Թիֆլիզում: Նա մի առ ժամանակ հակուում էր Գետարգելայ վանքի հողերում կամ Քանաքեռ գիւղում շինելու, բայց վերջ ի վերջոյ բարեբախտաբար վճռում է Դպրոցը Մայր Աթոռից չհեռացնել և 1869 թ. մայիսի 25-ին, իւր օժման երկրորդ տարեգարձի օրը, պատարագից յետոյ եկեղեցական թափօրով, Թարգմանչաց շարականը երգելով գալիս է շէնքի հիմնարկութիւնն օրհնելու: Իւր ձեռով հիւսիսային արեւմտեան անկիւնի առաջին հիմնաքարը դնում է, տեսելով. «Զգործս ձեռաց մերոց ուղիղ արա ի մեզ, Յէր, և զգործս ձեռաց մերոց յաջողեալ մեզ»: Իսկ երկրորդ հիմնաքարը դնելիս. «Տառ Մեսրոպեան և ուսումն տան կեանս հայուն հաստատուն»:

Ճարտարապետ հրուիրուած էր Կ. Պոլսեցի Յարութիւն Աբգարեան, որին Հայրապետն անձամբ ծանօթ էր, բայց գծեալտաբար այդ փորձուած ու հմուտ ճարտարապետի ձեռքով շէնքը չվերջացաւ: Երկու յարկանի քար ու կիր շէնքը 1870 թ. արդէն բարձրացել և հողածածկ տանիքով ծածկուած էր և յոյս կար, որ յաջորդ տարին շինութիւնը յաւարտ ելնէր, որ նոյեմբեր ամսի մէջ ճարտարապետը սպանուում է: Կիսակտաւար շէնքն առանց ճարտարապետի մնալով աշնան անկիւնի և ձմեռուայ ձիւնի տակ մնաստուում է բաւական: Կաթողիկոսը Կ. Պոլսից Սարգիս Պալեան արքեպիսկոպոսի ճարտարապետից խնդրում է նոր ճարտարապետ, որ և գալով շինութիւնը մեռնում է. գալիս է երրորդ ճարտարապետը, որ և լերցնում է հողածածկ տանիքը, օրօրոցածէ սրածայր տանիք է շինում, թիթեղներով ծածկելով և շատ փոփոխութիւններ մտցնելով: Ճարտարապետների այս փոփոխութիւնը շատ աւելորդ ծախսեր է պատ-

ճառում: Այնուհետև շինութեան շարունակութիւնը և աշակերտների կամ կարասիների պատրաստութիւնը բաւական դանդաղ է առաջ դնում: մինչև 1874 թուին ամեն ինչ պատրաստուում է: Ըէնք կառուցուած էր 75 հոգու համար: Բայց և այնպէս այս սակաւ թուի համար ևս բաւական դպրոցական յարմարութիւն չունէր. առանձնապէս վառարանների և պատուհանների փեղկերի պակասաւորութիւնն էր աչքի ընկնում:

Կաթողիկոսը մտադիր էր սկզբում մի միջնակարգ ուսումնարան միայն կարգել այդ շինութեան մէջ, ուր հայոց բոլոր թեմերից ընտրութեամբ ժողովուած աղայք պիտի կրթուէին եկեղեցական դաստիարակութեամբ: Բայց յետոյ մտադրութիւնը փոխում է և որոշում է բանալ մի բարձրագոյն դպրոց: Ժառանգաւորաց ձեմարան անունով: Թունիս ամսին Վահան վարդապետ Բաստամեան, Արխատէէ վարդապետ Սեդրակեան և Գէորգ վարդապետ Սուրէնեան ու դարկուում են Ռուսաստանի վիճակները աշակերտներ ընտրելու: Իսկ Տաճկաստանից և Պարսկաստանից աշակերտներ ուղարկելու համար գրուում է Կ. Պոլիս պատրիարքին և Ատրպատականի, Պարսկաստանի ու Հնդկաստանի առաջնորդներին: Սեպտեմբերի սկիզբներին արդէն 60-65 աշակերտ ժողովուած էին: Նոյն ամսի 28 ին, Կաթողիկոսի անուանակոչութեան օրը, Ս. Գէորգ զօրավարի տօնին կատարուում է դպրոցի բացման հանդէսը ուխտաւորների և ժողովուած հանգիսականների բազմութեան ներկայութեամբ:

Գիշ դժուարութիւն չէր կրում Կաթողիկոսը ձեմարանի համար տեսուչ և վարժապետներ գտնելու համար: Մարդիկ չկային. Միակ յարմար տեսչացուն Գաբրիէլ եպիսկոպոս Այվազեանն էր համարուում: Բայց նա ևս գժուարութիւններ էր յարուցանում այդ պաշտօնը յանձն առնելու համար և միայն այն ժամանակ համաձայնեց, երբ խոտացան իրեն տալ Վրաստանի և Իմերեթի թեմի առաջնորդութիւնը: Եպիսկոպոսն իր փառասիրութեան մէջ չէր բաւականանում ձեմարանի տեսչի սոսի պաշտօնով: Ուստի Կաթողիկոսը ժամանակաւորապէս տեսչի պաշտօնակատար

է կարգում Պարզեան Սուքիաս վարդապետին (այժմ եպիսկոպոս)։ Երկուշաբթի առաւօտեան, սեպտ. 30-ին ըսկսուում են դասերը։ Սակայն, աւանդ բախտին, երկուշաբթի յետոյ, հոկտ. 16-ին առաւօտեան ժամն 8-ի մօտերը հրդեհը լափում է Ճեմարանի գեղեցիկաշէն հանդիսարանը՝ իւր ներքին մասով, երկու ննջարանները, հանդերձատունը, խոհանոցը, մի խօսքով ամբողջ արեւմտեան մասը։ Նիւթական վնասը քսան հազարից աւելի էին հաշուում։ Աղէտը մեծ վիշտ ու ցաւ պատճառեց բոլոր ողջամիտ հայերին, և աւելի ևս Հայրապետին, որ ամբողջ տասներկու ժամ, «բոլորովին երեսաց գոյնը շրջած՝ քայլելոյ կարողութենէ զրկուած՝ սրտաթունդ և գողգոշուն՝ խալաւ դիւրագգեաց որով», մարելոյ վտանգի մէջ տաղնապելով՝ աչքերը արտասուօք լցուած՝ ամենեցուն կաղաչէր և կը յորդորէր աշխատել և միջոցներ ցուցանելով կը ջանայր կրակին առջևն առնուլ, և ահանատեսների վկայութեամբ, եթէ չըսնէին իրեն, նոյն իսկ քանի անգամ պիտի ձգէր իրեն կրակ ու բոցի մէջ իւր շինած ուսման տաճարը փրկելու համար։ Հնորհիւ Վաղարշապատի ընտելիչների և միաբանութեան անձնազօհ քաջութեանը՝ շէնքի կէսը գոնէ հրդեհից ազատուում է։ Մեծ էր հարուածը, բայց այդ հարուածը միայն նիւթական էր, և Հայրապետը, որ մի ուրիշ անգամ ևս հրդեհի գէմ կռուած էր, չպիտի ընկճուէր հրդեհի առաջ։ «Ընդհակառակն, առաւել ևս ոգևորուելով և գօտեպնդուելով պէտք է ջանար իւր նպատակը և ձեռնարկած մեծ դործը՝ առանց ընդհատելոյ և թուլանալոյ՝ շարունակել և արգիւնաւորել։ Մանաւանդ որ, ինչպէս Ճեմարանի բացման ժամանակ բաղմաթիւ շնորհաւորական հեռագիրներ ու նամակներ էին ստացուած, այժմ ևս այդ ձախորդութեան ժամանակ միութարական հեռագիրներն ու նամակները շատ էին, և նոյն իսկ կամաւոր նպաստներ հաւաքուում էին։ Այդ մեծ միութարութիւն ու քաջաւերութիւն էր։

Աշակերտներն ամբողջապէս փոխադրուում են Ղազարապատ և ժառանգաւորաց դպրոց, ուր դասերը շարունակուում են։ Մի երկու օրից հրաւիրուում է Երևանի ար-

քունի ճարտարապետը, որի հետ պայման է կապուում եօթնամսուայ ընթացքում պրուած մասը վերաշինել, և հենց ճարտարապետին էլ տրուում է կապալը: Աերաշինութիւնը շինում է մի և նոյն ճաշակով, միայն հանդիտարանը, հակառակ Վաթողիկոսի կամքին, աւելի պարզ և հասարակ է շինուում: * 1875 թ. յունիս 10-ին աշակերտներն արդէն տեղափոխուում են Ճեմարանի շէնքը, նոյն օրը և Գարբիէլ եպիսկոպոս Այվազեանը կարգուում է Ճեմարանի տեսուչ:

1874 թ. մայիսի 11-ին Վաթողիկոսը հաղորդում է նորին Վայսերական Բարձրութեան, Մեծ Իշխան Միքայէլ Նիկողայեիշին, Վովկասի Փոխարեային, Ճեմարանի քացման մասին, ուղարկելով միանգամայն Ճեմարանի հիմնական ծրագիրը, որ իսկապէս շատ աղքատ էր: Այդ ծրագիրը ներկայացուում է կեդրոնական կառավարութեան և քննութիւն և և բարձրագոյն հաստատութիւն: Վայսերահաստատ նոր ծրագրով դառնթացը որոշուում է ինն տարուայ համար: Ճեմարանը բաժանուում է երկու մասի, վեց դասարանեան դպրոցական մաս (ռեմինարիա) և երեք լսարան. և միանգամայն ինն տարուայ փորձառութիւնից յետոյ՝ պէտք էր ընդարձակ կանոնադրութիւն կազմել և մատուցանել բարձրագոյն հաստատութեան:

Վաթողիկոսն իւր սովորութեամբ շարունակ այցելում է Ճեմարանը դասերի և քննութիւններին ժամանակ և քաջալերում է աշակերտներին: Հետզհետէ քացուում են դասարաններն ու լսարանները և աշակերտներին թիւը մեծանում է. 75 աշակերտի համար որոշուած շէնքը բնականաբար չպիտի կարողանար իւր մէջ տեղաւորել շատերին: 1876 թուին արդէն շինում է Վաթողիկոսը առանձին հիւանդանոց իւր փոքրիկ դեղատնով: Բայց և այնպէս տեղի նե-

* Հրդեհի պատճառով եղած այս վերաշինութիւնը 30 հազար ծախք և անուս, որով շեմի ծախքը միայն բարձրանում է 96,319 ռուբլու: Սիգաւմ 50 հազար ռուբլու անխափաշիւ է կազմուած եղել. մնացած աւելորդ ծախսն առաջ է եկել ճարտարապետների փոփոխութիւնից եւ հրդեհից կրած վնասից:

դուածքութիւնը մեծ էր: Հարկաւոր էր աշակերտներէ համար առանձին ննջարան և սեղանատուն ևս շինել, հին շէնքը յատկացնելով միայն ուսումնական մասին: Կոնդակներով գերմում է Ռուսաստանի հարուստ հայերին: Նպաստներ խնդրելով այդ նպատակի համար. և նուիրակ Խորէն վարդապետ Սանտիանէի ձեռով նուիրաբերութիւններ հաւաքելով, Ճեմարանի շէնքի արեւելեան կողմում 1879 թ. տարբիւի 30-ին հիմնադրում է այժմեան ննջարանի յարմարաւոր և ընդարձակ շէնքը: որ իսկապէս սեղանատան և լուացարանի համար էր որոշուած. իսկ երկրորդ յարկը պիտի լինէր ննջարան: Սակայն 1879—1880 թուի մեծ թանդութիւնը (մի փութ ցորենը 10 ռուբլի էր) և Մայր Աթոռը հաւաքուած սովեակներին խնամելու մեծ հոգսը թոյլ չտուաւ երկրորդ յարկն ամբողջ շինելու. երկրորդ յարկի երկու ծայրերում հանդերձատներ շինելով, թողեց, որ ապագայում ինքը կամ իւր յաջորդ հայրապետներից մէկը երկրորդ յարկը լրացնէ: Բայց և այնպէս այս շինութիւններն արդէն բաւական յարմարութիւններ էին. տալի 200-ից աւելի գիշերօթիկ ու ձրիաւարժ աշակերտներ պահելու, և Կաթողիկոսը տեսնելով իւր գործի օրէցօր ծաղկումը՝ միեմարում էր ի սիրտ և ի հոգի: ոչ մի ջանք և նիւթական միջոց չը խնայելով այդ իսկապէս մեծ գործի բարգաւաճման համար, որ իւր բոլոր գործերի թագն ու պսակը պիտի լինէր և միանգամայն Մայր Աթոռի պարծանքն ու հաստատութեան սիւնը: Որովհետեւ շուտով Ճեմարանը պիտի անցնէր Ժառանգաւորաց դպրոցի տեղը, որը, միաժամանակ ևս պահելով, 1882-ին փակեց, և այնուհետեւ Ժառանգաւորաց Ճեմարանը պիտի տար Ժառանգաւորներ Մայր Աթոռին, քանի որ նոյն նպատակով իսկ շինուած է, ինչպէս այդ երեւում է կոնդակներից, որին կենդանի վկայ է և Ճեմարանի շէնքի հիւսիսային կողմի ճակատին փորագրււ արձանագրութիւնը: *

* Ողորմութեամբ Աստուծոյ Ազգասէր Կարողիկոս Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գեորգ Դ. Կ. Պոլսեցի յոգնաշատ աշխատութեամբ կառոյց

Ժ. 2.

ԱՐԺԱՆԱՐԻ ԵԿԵԼԵՑԱԿԱՆՆԵՐ ՌԻՆՆԱԼԱՐ ՀԱՄԱՐ ՏԱՐԱԾ ՀՈՐՍԵՐԸ.

Ի՞նչ արեց Վաթողիկոսը հայ եկեղեցականներին և յատկապէս քահանաներին մտաւոր դրութիւնը բարձրացնելու համար: մի պահանջ, որ հին է և մինչև այժմ էլ մնում է: Պարզ է պատասխանը: Վարդապետ ու քահանայ, բարոյական ու մտաւոր պատրաստութեամբ, երկնքից մեանդամից պատրաստ պիտի չեջնէին: Երբ Վաթողիկոսը վանական, թեմական դպրոցներին և Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց ճեմարանի հոգն էր տանում, նորա աչքի առաջ միշտ այն էր կանգնած, որ այդ դպրոցներով պիտի առաջանար եկեղեցականներին վերանորոգութիւնը: Բայց այդ մի քանի տարուայ խնդիր չէր: Ամբողջ սերունդներ պէտք է փոխուէին, մինչև որ այդ ցանկալի վերանորոգութիւնը գլուխ գար: Հաա միամիտներն ու հակառակամիտները կարող են կարծել, որ Վաթողիկոսն առանց դպրոցի կարող էր մի քանի կոնգակներով մի անգամից կերպարանափոխ անել մեր եկեղեցականութիւնը:

Վուսահրօն եկեղեցականութեան մէջ, որ իւր անմիջական հսկողութեան տակ էր, բացի ժառանգաւորաց դպրոցում սովորած մի քանիսից, երկար տարիներ շարունակ ոչ մի նոր տգէտ ու անուս չէր ընդունում: Քաջ իմանալով, որ այդ տգէտ ու անկիրթ դռնապանները, ժամհարներն ու ծառաները, եթէ վնասակար իսկ չլինէին եկեղեցուն, իրենցով եկեղեցու վրայ պիտի ծանրանային միայն: Նա սպասում էր իւր ժառանգաւորաց ճեմարանի սաների աւարտելուն: Իսկ միւս կողմից նոյն արգելքը շատ էր աշխատում դնել և քահանաներին վերաբերմամբ, կանոնա-

գայս ձևաւորմ վասն ժառանգաւորաց Մայր Արքուոյ Սրբոյ Էջմիածնի արդեամբք վիճակին Աստախանայ եւ օմանդակութեամբ Հայոց թմակնչոց ի սահմանս Ռուսաստանայց յամի Փրկի 1871, Հայոց ՌՅԻ:

կան կոնդակով հրամայելով Սինոդին և առաջնորդներին, որ քահանայ չձեռնադրեն, մինչև այդ քահանայացուները գտնէ վանական դպրոցներում ուսած չլինէին: Սակայն Վաթոդիկոսի հրամանը դործադրող և հասկացող սերունդ պէտք էր, որ գոյութիւն չունէր: Իրաւունքն ու իշխանութիւնն այնպիսի սերնդի ձեռին էր, որ ոչ Վաթոդիկոսի հրամանն էր հասկանում և ոչ իսկ իւր կոչման և իշխանութեան նշանակութիւնը: Այդ սերնդի ձեռով հալառակ Վաթոդիկոսի 1868 թ. կանոնական կոնդակին, տգէտ քահանաների թիւն աւելանում է, ուստի նա 1872 թ. յունուարի 27-ին յատուկ կոնդակով կրկին պատուէր է տալի Ս. Սինոդին քահանայացուներին մասին: Նախ ինչպէս սովորաբար իւր բոլոր կոնդակներին մէջ, յիշեցնում է Սինոդին մեր եկեղեցու հին բարի կարգերը, վանքերի նշանակութիւնը՝ Ոսկեդարից սկսած՝ քահանաներ և ուսեալ եկեղեցականներ պատրաստելու համար, ապա ցաւում է, որ ներկայումս այդպէս չէ, քահանաներն առանց պատրաստութեան են լինում: «Պարզապէս տեսանեմք, գրում է Վաթոդիկոսը, յօրագիրս Սինոդիդ՝ ի հարցաքննութեան թերթից քահանայացու դպրաց, զի առաջնորդը վիճակաց կողմանցո և յաջորդը նոցին, մանաւանդ Նրեանայ վիճակին, յաւամայից ստիպեալ ի կարեւորութենէ քահանայի՝ առաջի ազննն զձեռնադրելի անձինս ի Սինոդդ առ ի լնուլ զհոգևոր պէտս ժողովրդեանն: Բայց տեսնելով մեր, զի փոխանակ ի յառաջադիմութիւն անգր փութացուցանելոյ զժողովուրդն՝ բարոյական կրթութեամբ, օր ըստ օրէ տղիտութեան տան պատճառս՝ դանուսումս և զախմարս ձեռնադրելով ի քահանայ, ուստի առ ի զառաջս առնուլ այնպիսի անկարգութեանց պատճառելոց ի տղիտութենէ ձեռնադրելի գեղական դպրաց՝ ի բարոյական մնասութեան ուղղութեան պարզամիտ ժողովրդեան և բարեկարգութեանց Եկեղեցւոյ, առաջադրեմք Սինոդիդ, փութացուցանել զպատուէր հրամանի առ ամենայն առաջնորդս և յաջորդս վիճակաց, զի յատուկ վերահասութեամբ իւրեանց պարտաւորեցոցն այսուհետեւ դամենայն քահանայացու դպիրս, որ չիցեն ուսեալք ի հոգևոր դպրոցս, մա-

մասնակցութիւնն զիւղօրէնցն, անշուշտ նախ քան զսկզբնաւորութիւնն զբաղրութեանց, որ վասն ձեռնադրութեանն, ուսմանն ընթացիկ ընծայացուաց ի հոգեւոր դպրոցս, իսկ զիւղօրացոյն ժողովեալ ի վանօրայս մէն մի դաւառաց ուսանելիցն ի վանական դպրոցն զհարկաւորն քահանայական կոչման զիւրաքան յընթացս դռնէ երկից ամացս: Այնուհետեւ աւելի մանրամասնելով ձեռնադրութեան պայմանները, առաջադրեալ է խափա պատիրի առաջնորդներն ու յաջորդ եպիսկոպոսներն՝ «չձեռնադրել երբեք զսր յատկեան քահանայութեան, ասորիւադութեան և կղերիկոսութեան ամանց լուծման և անօրինութեան Սինօդի» որպէս զի զեղծումներ չլինին:

Սորանից աւելի պարզ ու դոյլանի կարգաւորութիւն չէր կարող լինել: Բացի այդ՝ 1868 թ. կանոնական կոնգրակի Գ. Ե և Զ. յօդուածներով օրինադրում է նաև, որ իւրաքանչիւր համայնք հանրադրութեամբ ընտրէ իւր եկեղեցական դպիրներից արժանաւորներն քահանայական կոչման համար և ընտրուածի վարք ու բարքի մասին վկայութիւն տայ հանրադրի մէջ: Կաթողիկոսի նպատակն էր այսու առաջն առնել այն զեղծումների, որոնցով, հակառակ Հայոց եկեղեցու աւանդութեան, առանց ժողովրդի ընտրական մասնակցութեան, առաջնորդ եպիսկոպոսները հարկից ազատ քահանայօրդներն իրենց հաճոյքով միայն քահանայ էին ձեռնադրում, կամ թէ այս կամ այն աղայի, աղեցիկի մարդու զրգմամբ քահանայ էին տալիս ժողովրդեան, որով և ժողովրդի իրաւունքը բռնաբարութեամբ էր:

Նոյն կանոնական կոնգրակի մի երրորդ նշանաւոր կէտն էլ այն էր, որ իւր մի անգամ քահանան ժողովրդի հաճութեամբ էր ընտրուում, ժողովուրդը պարտաւորութեամբ էր քահանայի ձեռնադրութիւնից յետոյ նիւթապէս ապահովել նորան և երբեք չպահանջել հոգեւոր կառավարութիւնից քահանային հեռացնել՝ իւր ծուխից փոխադրելով ուրիշ տեղ: Քահանան ցմահ մի որոշ ծուխի և եկեղեցու հետ կապուած էր,—այդ էր մեր եկեղեցու հին կարգը:

Բոլորը բարի ու քաջ մտածուած կարգադրութիւններ:

Սահայն ցաւելով պէտք է առել, որ օրէնքը գործադրողներէն և նոյն իսկ Վաթողիկոսին շրջապատողներէն ու մերձաւորներէն շատերը, որոնց վստահացած էր Վաթողիկոսը, փոխանակ նորա գրած կանոնների ճիշտ գործադրութեանը հսկելու, այդ կանոնները դարձրին մի առժամանակ սիմոնիականութեան աղբիւր: Կանոնական կոնդակով ժողովրդի քահանայ ընտրելու իրաւունքը վերահաստատուած էր: Այս հանգամանքի ճիշտ գործադրութեանը հսկելու միջոցն ունէր Վաթողիկոսը. մէջտեղում պիտի լինէր ժողովրդի հանրագիրը ստորագրուած ու պետական կնքով վաւերացուած, որ և Վաթողիկոսը միշտ, հարկը պահանջելիս պէտք է տեսնէր: Այստեղ խաբէութիւն անելը դժուար էր. խաբողն ու կեղծողը օրէնքի խտուրթեամբ կարող էր պառփուել: Սահայն այդպէս հեշտ չէր Վաթողիկոսի համար անձամբ վերահասու լինել կանոնների միւս երկու կէտերի գործադրութեանը:

Ժողովրդից պահանջուում էր որոշ չափով կրթուած և ուսեալ քահանայացու ընտրել և ապա ապահովել նորան: Ժողովուրդը դժուարանում էր թէ ուսեալ քահանայացու ճարել և թէ նորա ապահովութեան համար հոգալ: Միւս կողմից, միշտ կային բաղմամբիւ տոգէտ ու ցով մարդիկ, մեծ մասամբ քահանայորդիք, որոնց համար ժառանգական էր դարձած շահաւէտ քահանայութիւնը, որոնք և պատրաստ էին միամիտ ժողովրդին խաբելու, նորա վրայ նիւթապէս չծանրանալու խոստումով: Եւ ահա իւր կրթուած քահանաներին նիւթապէս ապահովելու գործից փախող անդէտ ժողովուրդը պատրաստ էր այդպիսիների համար հանրագիր տալու: Եւ սոքա, «յուսացեալ ի քահանայորդի լինել իւրեանց, ինչպէս գրում է Վաթողիկոսը, ոչ ուսանին ի ժամանակին զհարկաւոր դիտելիս և ոչ պատրաստեն զինքեանս ըստ արժանւոյն քահանայութեան, այլ անցուցանելով զցոփահան կեանս բաղմատեսակ մոլութեամբ՝ ի ձեռնադրութեան պահու ստացեալ ի ժողովրդոց ոմանց զվրայագիր դիմեն առ առաջնորդս:

Զեռնադրող եպիսկոպոսների, առաջնորդների և Սի-

նոգի պարտքն էր այդպիսիներին յետ դարձնել, իբրև քահանայութեան անարժան մարդիկ, և Վաթողիկոսի սահմանած օրէնքի ճիշտ դորձագրութեանը հսկելով, պէտք է հասկացնէին ժողովրդին, թէ որչափ կարեւոր է պատրաստութիւն ունեցող ու լաւ վարքի տէր քահանայ ընտրելը, և թէ հարկաւոր էր այդպիսի քահանային ապահովել, Սահայն նոքա, որոնց ձեռքը արուած էր օրէնքի դորձագրութիւնը, փոխանակ իրենց այդ պարտքը կատարելու, տարիներ շարունակ, մանաւանդ Վաթողիկոսի ծերութեան վերջին տարիները, այդ դրութիւնը դարձրին շահաւէտ աղբիւր իրենց համար, այդ տխմարներին ու ցոփերին օրմոնահանութեամբ քահանայ ձեռնադրելով: Վար մէջ տեղում ժողովրդի հանրագիրը քահանայացուի ընտրութեան, նորա բարի վարք ու բարքի և նորան նիւթապէս ապահովելու համար, իսկ միւս կողմից կար և առաջնորդ եպիսկոպոսի կամ նոյն իսկ Սինոդի վկայականը քահանայացուն իբր քննած ու արժանի դատած լինելուն: Վաթողիկոսն ի հարկէ անձամբ չէր կարող քահանայացուներին քննել ու ճանաչել, Եւ մինչդեռ նա հաւատացած էր, որ սահմանած կանոնները ըստ կարելւոյն դորձագրուում էին, օրէնքն այդպէս չարութեամբ դորձագրողները, ինչպէս ասում են, հետզհետէ աւելի ընդլայնում են իրենց եկամուտների աղբիւրը՝ ոչ միայն ժողովրդի հանրագրութեամբ եկած ցոփերին ու տխմարներին արծաթով արժանի համարելով և ձեռնադրելով, այլ և, ինչպէս պատմում են, Վաթողիկոսի հիւանդութեան վերջին տարիները, առանձին դորձակալների ձեռքով, նոյն իսկ հարկաւոր չեղած տեղը քահանայացուներ ստեղծելով ու ձեռնադրելով: Թէ ով էին քահանայութեան շնորհքն այդպէս արծաթով վաճառողները և ինչպէս էին նոքա իրենց վաճառքը կատարում, այդ ապագայ պատմաբանին ենք թողնում:

Տգէտ ու տխմար քահանաների թիւը հետզհետէ աւելանում է, և այդ քահանաները մի անգամ փողով քահանայ դարձած լինելուց յետոյ, աշխատում են ժողովրդից յետ ստանալ իրենց տուած փողը, թէպէտ և հանրագիր կազմելու ժամանակ խոստանում էին ժողովրդին չճանրա-

նալ նորա վրայ Սկոտլանդ եւն հռիւծներ այդ քահանաների և իրենց ծխականներն մէջ՝ առաջանում են շատ անախորժ գէպքեր։ Հետզհետէ շատ խնդիրներ ու բողոքներ են դալիս Սինոդին ծխականներից քահանաների չարաբարոյութեան համար։ ու խնդրում են քահանաների տեղափոխութիւններ, և կամ հենց իրենք այդ քահանաները դո՛ւ չլինելով իրենց վիճակից, խնդրում են իրենց տեղափոխել ուրիշ տեղեր, Խնդիրը վերջ ի վերջոյ հասնում է Վաթողիկոսին, և 1881 թուականի ամառը ինչպէս պատմում են, Վաթողիկոսի համար բացուում է իւր շրջապատողներն սիմոնիական արարքը։ Այդ գէպքը եկեղեցու բարին ցանկացող և ամեն բանի սրտացաւ Վաթողիկոսի համար շատ մեծ հարուած էր։ Նա տեսնում է իւր բոլոր բարի կարգադրութիւններն այդ մասին ի չար դործ դրուած, և այս հանգամանքն այնքան ծանր ապաւորութիւն է դործում նորա վրայ, որի առողջութիւնը վերջին տարիներն արդէն բոլորովին խանգարուած էր, որ նա չէ դիմանում այդ վշտին, և պատմում են, այդ գէպքի ազդեցութեան տակ ստանում է կաթուած։

Այնուհետեւ նոյն 1881 թուին, Վաթողիկոսի հրամանով Սինոդն, իբրեւ այդ անկարգութեանց առաջն առնելու համար, հրամանագրում է ամենայն վիճակաւոր առաջնորդներին, թեմական տտեաններին, յաջորդներին և հոգևոր կառավարութիւններին ճիշտ գործադրել Վաթողիկոսի 1868 թուի կոնգալիք՝ բայց այդ միայն քահանաների տեղափոխութեան խնդրին էր վերաբերում։ Պէտք էր որոշ խորագրերեամբ խոստմնազիր առնէին ժողովրդից, որ նախ՝ «ամենայն անաչառութեամբ, անկողմնապահութեամբ և խղճմտանօք» առաքելի վարքի տէր և ուսեալ անձեր ընտրէին քահանայացու՝ երկրորդ՝ ընտրող ժողովուրդն այլ ևս իրաւունք չունենար խնդրելու հոգևոր իշխանութիւնից որ և է պատճառով հեռացնել կամ տեղափոխել իւր քահանային, այլ անբաւականութեան գէպքում դանդաւորել միայն հոգևոր իշխանութեանը, որ կը պատժէր յանցաւորին, և երրորդ՝ գրով ու ստորագրութեամբ պիտի պարտաւորուէր

Ժողովուրդը նիւթապէս ապահովել իւր քահանային «տրօք
և վարելահողովք»։ Իսկ քահանայացուներէց խոստումն պէտք
է տունէին մինչև կեանքի վերջը մնալու ըստ եկեղեցական
կանոնադրութեան։ այն եկեղեցու մէջ, որի վրայ ձեռնա-
դրուած է։ Իսկապէս կարևոր կարգադրութիւններ, որոնց
չաւ դործադրութիւնը կարող էր ապագայի շատ անկար-
գութեանց առաջն առնել։ Բայց Վաթոդիկոսի կանոնական
կոնդակի այդ կրկնութիւնն արդէն ձեռնադրուած տխմար-
ներէ խնդիրը չէր կարող բարեկարգել։ Այս դժուար գործը
գլուխ հանելու համար հարկաւոր էր Վաթոդիկոսի առաջին
տարիներէ առողջութիւնն ու եռանդը, որ այլ ևս, դժ-
բախտաբար, չունէր։ Նա։ Պատմում են, որ իւր ձեռով ար-
դէն գրած է եղել կոնդակի սեւադրութիւնն, որով պիտի ար-
դելէր որոշ տարիներէ ընթացքում նոր քահանաներ ձեռ-
նադրելը, մինչև որ եղածներէ խնդիրը որոշ կարգի մէջ
մտցնէր։ Բայց այդ կոնդակը չհրատարակուեցաւ, որովհետեւ
Վաթոդիկոսն այլ ևս իւր առաջուայ կամքի ոյժը չունէր։

ԺԷ.

ԱՆԻՐԱՅ ԵԱՐԶԱԿՈՒՄՆԵՐԻՑ ՄԵԺ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԿՐԱԺ ՎՅՏԵՐԸ
ԻՐԻ ԿԵՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐՈՒՄ.

Եւ այսպէս Մեծագործ Վաթոդիկոսը, որ իւր բոլոր
մարմնական ու մեծ հոգեկան կարողութիւնները գործ էր
դրել իւր եկեղեցու վրայ, քահանաների այս խնդրի պատ-
ճառով, թէ՛ իւր մերձաւոր շրջապատողներէց և թէ՛ հայ
հասարակութիւնից գառնացած սրտով պիտի իջնէր գերեզ-
ման։ Որովհետեւ հասարակութիւնը տեսնում էր քահանա-
ների ձեռնադրութեան մէջ կատարուած դեղձումները, և
մոռանալով կամ անդիտանալով Մեծ Հայրապետի գործերը,
փոխանակ օրինաւոր կերպով չարիքի առաջն առնելու մա-
տին հողալու։ անդուռն բերանից լուտանքներ էին միայն

Թափում և քարոզում անհաւատարմութիւն և անվստահութիւն առ Կաթողիկոսն և Մայր Աթոռը: Եւ այդ լուտանքներն այն տառիճանի էին հասնում, որ մինչև անգամ կասկած էին յարուցանում կարօտեալներին համար ժողովուած դրամների մասին: որոնք նոյն իսկ Կաթողիկոսի ձեռին չէին: այլ Սինոդի հրամանի տակ Մայր Աթոռի (որ և միեւնոյն Սինոդի) գանձապահի ձեռին: աւանդապահութեան արդեսոնց մատենի մէջ գրուած: ինչպէս էր, օրինակ յօգուտ Ալաշկերտի գաղթական հայերի ժողովուած գումարը:

Մարդիկ որ դուցէ իրենց կեանքում լուսայ անգամ չեն ձգած աղքատի գանձանակը, համարձակում էին Հայրապետի դէմ բարբառնել: այն Հայրապետի դէմ, որ իւր կեանքի մէջ շատ նեղեալներին միեկտեղ և սփոփել էր հանդիսացել, ոչ միայն իւր վարդապետութեան և առաջնորդութեան ժամանակ, այլ և իւր Կաթողիկոսութեան օրով, հեռաւոր և մերձաւոր կարօտեալներին օգնութեան ձեռք կարկառելով: Այսպէս, 1870 թ. մայիսի 24-ին, Աղգային Սահմանադրութեան տարեգարձի օրը, առաջացաւ Պերայի մեծ հրդեհը, այրելով 7000-ից աւելի շէնքեր և 1500-ի չափ կենդանի զոհեր տանելով: Այդ ժամանակ Կաթողիկոսը Թիֆլիսում էր: Զգացուած թշուառ հայերի վիճակով, նա անձամբ Թիֆլիզում և առանջնորդների ձեռով վիճակներում հանդանակութիւն է բանում և կարճ միջոցում տասն հազար ռուբլուց աւելի նպաստ է հասցնում Ռուսաց Դեպանստան միջոցով կարօտեալ հայերին:

Մի տարի յետոյ հարկաւոր էր Պարսկաստանի մեծ սովի ժամանակ օդնել թէ Պարսկաստանում սովեալ հայերին և թէ սովի ձեռից Արարատեան դաշտը գաղթողներին: Հրամայում է Սինոդին վերջիններից շատերին Մայր Աթոռի ազարակում պատուարել և ամիսներ շարունակ կերակրել, մինչև մի աշխատանքի դուռ գտնեն: —նա տարիներ շարունակ ձրիակեր գատարկապորտներ պահելու մարից հեռու էր, — իսկ մնացած կարօտեալների համար պատուիրել առաջնորդներին հանդանակութիւն անել վի-

անկներում և ժողովուրդ նպաստն առանձին յանձնաժողովի միջոցով բաժանել թէ Պարոնիաոտանում եղածներին թէ Ռուսաց սահմանները դադարեցներին:

Երեք չորս տարի յետոյ 1875 թ. սոսկալի սովն սպառնում է Փոքր Ասիայում Գաղատիայի, Եօղղատի և այլ անապատներին: Կաթողիկոսը շտապում է դարձեալ կառավարութիւնից թոյլատուութիւն ստանալու հանդանակուեալ համար. առաջնորդների միջոցով նպաստներ ժողովելով Սինոդի ձեռով ուղարկում է Կ. Պոլսի մասնաժողովին սովեալներին օգնելու:

Գալիս է 1877—1878 թուի Ռուս-Թիւրքական պատերազմը: Տէր Ղուկասովը նահանջում է, և Ալաշկերտի և Բադրեանդի բնակիչներից տասնեակ հազարաւոր հայեր թողնում են իրենց տունն ու տեղը և մերկ ու քաղցած դադարում են Արարատեան աշխարհը յունիս ամսի շրջերին: Զմեռածկան և շրջակայ գիւղերը լցուում են հարօտեալներով, և Կաթողիկոսը իբրեւ ժողովրդի հայր, շտապում է նոյնից օգնութեան հասնելու: Որքան հնար է շտապին տեղադրում է Ղազարապատում, վանքի ագարակում, մերձապայ վանքերում, Վաղարշապատում, հազարաւորներին ամեն ոք վանքի շտեմարանից հաց և միաբանութեան սեղանատանից ձերտելուր տալով, այլ և ըստ կարելւոյն, հին հանդերձներ, միւսնոցների խնամքի համար բժիշկ է կարգում, հարկաւոր ձեռքեր տալով: Բայց ի՞նչ կարող էր անել Կաթողիկոսը կամ Գալի Աթոռը միակ՝ այդ հազարաւորներին խնամելու համար: Բարեբախտաբար հեազհեա է դարձնում էր այդ ժամանակ մեր ժողովրդի մէջ թշուառին օգնելու դպացումը: Զմեռը վրայ է հասնում, և Կաթողիկոսը կոնգակներով դիմում է Վաղարշապատի շրջակայ Երեւանի, Ալեքսանդրապոլի, Նոր-Բայազետի գաւառի հայ բնակիչների գթաօրէնութեանը, յորդորելով, որ իրենց տարաբախտ եղբայրներին ապաստանի տեղի տան և այդ թշուառներին Սինոդի անձնաւարդական թղթերով խումբ—խումբ ուղարկում է գիւղերը, միւս կողմից ընդհանուր հանդանակութիւն է բանում նոցա համար: Շուտով վերջանում է պատերազմը:

տեղի է ունենում Բերլինի դաշնագրութիւնը. այժմ պէտք էր աշխատել առանց յապաղելու այդ տարաբախտ դադարեցումներին վերադարձնել իրենց աւերուած հայրենիքը, չթողնել նոցա որ մեր կողմերում անգործ թափառելով անբարոյականանային: Այդ աշխատանքը, հարկաւ, միայն Վաթիկանի վրայ չէր ծանրացած, բայց և Վաթիկանին իւր չափով օգնում է: Նա ժողովրդի հետ դադարած քահանաների ձեռք ոչ թէ ժողովարարութիւն անելու համար յանձնարարական թղթեր է տալի, այլ հրամայում է ամենքին, որ առաջնորդ հանգիստանան ժողովրդի վերադարձին, և երբ յետ դառնալ չէին ցանկանում շատ քահանաներ, խոտիւ հրամայում է չընդունել գիւղերում այդպիսիներին: Նոքա սախովուած էին վերադառնալ:

Գաղափարով հակառակ լինելով դադարելուն, Մեծագործ Վաթիկանի վրայ դադարեցումներ արեցողութիւններին մէջ էր տեսնում, — Գեներալ Լազարեք խօսեմ արդեւ էր հանգիստացել Վաթիկանի կողմից դադարեցումներին, և սոքա չէին կոտորուել չդադարելով, — սոքան ժողովրդի ազդեցութեան մէջ: Հարկաւոր էր ժողովրդին լուսաւորել: Ուստի հանդանակութեամբ ժողովուած 17,476 ռուբլուց 1118 ռուբլին Սինոդի ձեռով բաշխելով իբրեւ նպաստ վերադարձողներին, մնացած 16,358 ռուբլիով տոկոսաբեր թղթեր է դնում և հրամայում, որ Մայր Աթոռի աւանդատները պահելով, տոկոսները գործ դնեն Իւլլիիսէի քայքայուած վանքը նորոգելու և այրուած դպրոցը վերաշինելու համար՝ Բագրեւանդի առաջնորդ Յովհաննէս վարդապետի ձեռով, որին յատուկ այդ նպատակի համար Էջմիածին է կանչում կարեւոր խրատներ տալու: Բայց ո՞րքան լուսանքի տեղիք չէր տուած ուսումնասէր Վաթիկանի վրայ այս բարի ու խոհական հրամանը, որով ալաշկերտացի համար ժողովուած փողը նոյն ալաշկերտացի լուսաւորութեան համար էր գործ դրուում:

Սակայն Վաթիկանի վրայ թեթեւ ընաւորութիւններէն չէր, որոնց համար մեծ նշանակութիւն ունի թէ ու-

ժողովները կամ աւելի ևս լրագրիւնները ինչ կասեն: Նա իւր
որոշ համադրումներն ունէր և որոշ ու գծած ճանապարհով
անխափան ընթանում էր առաջ: Լրագրիւնները որքան
օգտէին և ինչ որ խօսէին, հայրաքար ներում էր նոցա ան-
խափութեանը և իւր հասկացածը գործադրում և շարունա-
ւում առաջապահներին օգնելու հրաւերը կարգաւ իւր հո-
գին: Ինչպէս շուտով վերայ հասնող Վասպուրականի քովի
աւամանակ, 1879—1880 թուին, երբ համաճարակ թանգու-
թիւնը նոյն իսկ Երևանի նահանգից հարկւրաւորներ և հա-
յարաւորներ բերում էր Մայր Աթոռը, ուր նոցա կերակրե-
ւում հոգւր պէտք էր տանել: Մայր Աթոռի շտեմարանները
պարզէն դատարհուած էին, և մինչ Կաթողիկոսը, որ իւր
մանձի մասին չէր մտածում, մի կողմից արդէն հողատան-
ութեան մէջ էր թէ ինչով պէտք է կերակրէր իւր միաբա-
նութիւնն ու ժառանգաւորաց ճեմարանի երկու հարկւր
տաններին, եթէ այդ սովն ու թանգութիւնը մի տարի ևս
մտէր, միւս կողմից նորան դառնացնում էր եկեղեցու դէմ
պուերիչ հոսանք հանողները աղմուկը:

ԺԸ.

ՄԱՆՎԱԳԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԴԷՊԻ ՊԵՏԵՐՈՒՐԴ ԵՒ ԱՅԼ ՄԱՆԻ
ՈՒՂԵԳՆԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒ ՕԳԱՓՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ԲԻՐԱԿԱՆ
ԱՄԸՈՒՆՈՑ.

Գէորգ Դ. Կաթողիկոսը, միշտ գործով զբաղուած լի-
նալով, Մայր Աթոռից անտեղի բացակայել չէր սիրում և
էր էլ կարող, քանի որ ամենայն բանի հոգն ու վերահըս-
տողութիւնն անձամբ պիտի անէր և Սինոդը նորա հրամա-
նի տակ էր: Իւր կաթողիկոսութեան միայն առաջին տա-
նին երկար բացակայեց Էջմիածնից, կարևոր գործերի համար
Ետեբերդդ գնալով՝ նորին Մեծութեան, Կայսր Ալէքսանդր
-ին ներկայանալու համար: Յուլիսի 11-ին, տեղակալ կար-

գելով Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանին և հրաման տալով, որ առ ժամանակ քահանայի և արեղայի ձեռնադրութիւն չլինի՝ մինչև ձեռնադրութեան համար անելիք իւր կարգադրութիւնը, որ վերեւում տեսանք, 13-ին ճանապարհ է ընկնում և այդ ճանապարհորդութիւնից օգտուելով՝ միանգամայն այցելութիւն է անում Ռուսաստանի, Լեհաստանի և Մի քանի տեղ Ս. Էջմիածնի սեպհականութեանց մասին կարգադրելով և Մայր Աթոռին հասանելի որոշ գումարներ գանձելու հոգը տանելով, նա ամենայն տեղ քարոզում էր սէր և հաւատարմութիւն դէպի Մայր Աթոռը, հայրենի կրօնն ու լեզուն, հիմնում էր դպրոցներ, կամ եղածները բարեկարգելուն փոյթ տանում. եկեղեցիներէ տարիներով խառն հաշիւները մաքրում, երեցփոխաններից հաշիւներ պահանջելով, և որպէս ղի երեցփոխաններն իրենց հաճոյքով չվատնեն եկեղեցու եկամուտները կամ գոյքերը, հաշուատեսներ էր կարդում երեցփոխանների գործի համար: Այսպէս նա օրերով կամ շաբաթով այս ու այն տեղերում մնալով, անցնում է Ալեքսանդրապոլ, Ախլքա, Ախալքալախ, Բորժոմ, Վլադիկաւկազ, ուր ընդ առաջում է Հայրապետին նահանգապետ Լորիս Մելիքով, որի սանը և երեք օր հիւրասիրուում է: Ապա ուղևորուում է դէպի Մոզդուր, ուր նոր դպրոց է բանում, և անցնելով Ղզլար և այստեղ ևս նոր դպրոցի հիմ դնելով՝ հասնում է Աստրախան, ուր դարձեալ դպրոց է բանում և գանձում է Սերովբէ եպիսկոպոսի անուամբ մնացած մեծ գումարը: Ապա Ցարիցինի ռուս հասարակութեան կողմից սիրալիբ ընդունելութիւն գտնելուց և քաղաքին օրհնութեան կոնդակ և սրբոց մատունք բաշխելուց յետոյ՝ դառնում է Նոր-Նախիջևան, ուր քաղաքի մէջ իշխող խռովայոյզ կուսակցութիւնները վերացնում է, հաշտեցնելով կուսակցութիւնների երկու պարագլուխներին, Խալիպեանին և Հայրապետեանին: Նախիջևանում և Ս. Խաչի վանքում ևս նոր դպրոցներ բանալով և Մայր Աթոռի համար նուէրներ ու հնութիւններ ժողովելով, ուղևորուում է դէպի Մոսկուա: Այստեղ տառնեցող օր

հիւրասիրութեամբ է Յովհաննէս Յովնանեանի տանը նորա բացակայութեան ժամանակ և սեպտեմբերի 3-ին մեկնում է դէպի Ս. Պետերբուրգ:

Ամենայն տեղ Վաթողիկոսը սերալիւր ընդունելութիւն է դնում, ժողովրդի բազմութիւնը մեծ հանդիսով ընդառաջում էր եկեղեցական թափօրի հետ, և հենց ինքը Վաթողիկոսը, հայրապետական բարձր դիրքին առանձին շուք տալու համար, բաց չէր թողնում ոչ մի արտաքին ձև, որ կարող էր կաթողիկոսական ճանապարհորդութիւնն առանձին կերպով հանդիսաւոր դարձնել: Հայրապետը դեռ քաղաք չհասած, առաջ էին դալի առանձին պատգամաւորներ: Ուղերձներն ու ճառերն անպակաս էին, ինչպէս և շքեղ և մեծածախս հացկերոյթները: Պետերբուրգում իջնանդամ է Հայոց եկեղեցու տանը: Այստեղ լաւ է համարում, որ հայ դպրութիւնը ի պատիւ իւր մեծ ծախքով ճաշ պատրաստելու փոխանակ, ճաշի համար ժողոված գումարը բարեգործական նպատակի յատկացնէ: Գնում են տասն ու վեց Ռուսաց ներքին փոխառութեան խաղատոմսեր, ութը Վաթողիկոսի կարգադրութեամբ Զէյթունի դպրոցների համար և ութը Վ. Պոլսի Ազգային Ս. Փրկչեան հիւանդանոցի համար, այնուհետև տասներկու թանգազին շուրջառ Պրուսայի և իւր շրջակայքի եկեղեցիներէ համար:

Հոկտեմբերի 14-ին ներկայանում է Վաթողիկոսը Նորին Մեծութեան, Ալեքսանդր Բ. Կայսրին ձմեռնային պատում: Ներկայանալիս արժաթեայ սկուտղի վրայ մատուցանում է Կայսրին սղամանդայեռ գեղեցիկ ոսկի տփի մէջ ամփոփուած ս. Գէորգ Զօրավարի մատուցը, որ և բարեպաշտ Կայսրն ընդունում է մեծ ջերմեռանդութեամբ: Յաջորդ օրը Վաթողիկոսը հրաւիրւում է Մեծ իշխան Կոստանդին Նիկոլայեւիչի դստեր Մեծ Իշխանուհի Օլգայի Յունաց Գէորգ թագաւորի հետ, պսակադրութեան հանդէսին և տաճարի մէջ և հացկերոյթի ժամանակ իբրև Պատրիարք իրեն արժանաւայել առաջին տեղն է բռնում ռուս հոգևորականութեան մէջ: Ապա բաւական ժամանակ Պետերբուրգում է մնում, պաշտօնական այցելութիւններ տալով և

ընդունելով, քաղաքի նշանաւոր յիշատակարանները ու
թանգարանները տեղնելով և արտաքին գործերի մինիստր
կոմս Գորչակովից հիւրասիրութեամբ և հոգալով, որ երկու
մայրաքաղաքի, Պետերբուրգի և Մոսկուայի ղենուորական
դպրոցների մէջ հայ մանուկները համար կրօնագիտութեան
դասեր մտցնեն, ուսուցչի ռոճիկը հայ եկեղեցիներից նշա-
նակելով, Նոյեմբերի 25-ին նորից ներկայանում է Նորին
Մեծութեանը հրաժեշտի հրաման խնդրելու։ Վերադարձին
անցնում է Վարշաւի, Կրակովի, Իլլովի վրայով մինչև աւս-
տրիական Չերնովց քաղաքը, ուր ընդառաջում են Բուքո-
վինայի, Գալիցիայի, Մուդովալաքիայի և Բեսարաբիայի ե-
րեսուն հինգ կալուածատէր հայ պատգամաւորներ, և Բիշ-
նեւի, Օդեսայի, Սիմֆերոպոլի, Խարասուքաղաքի, Թէոդոսի-
այի, Կերչի, Փոթիի, Բուխարեստի վրայով անցնելով հաս-
նում է 1868 թ. յունուարի 26-ին Թիֆլիս և փետրուարի
27-ին ժամանում Մայր Աթոռը, մեծ ուրախութիւն և ոգե-
ւորութիւն պատճառելով Մայր Աթոռի մեծաւորութեանը։

Այնուհետև Կաթողիկոսն ամառները միայն օգտիտ-
ւութեան պատճառով բացակայում էր կարճ ժամանակով
Էջմիածնից, առաջին ամառը ու Գեղարդայ վանքը դնալով,
երկրորդ տարին երկու ամիս Հառիճոյ վանքում անցնելով։
Իսկ 1870 թուին, մարտի 25-ին Պարսից շահից առաջին
կարգի Շէրի խուրշիդ շեանշանը Պետերբուրգի դեսպանի
ձեռով ստանալուց յետոյ՝ ապրիլի 25-ին դնում է Թիֆլիս,
բժիշկների խորհրդով ջերմուկներից օգտուելու համար,
ուր և մնում է մինչև սեպտեմբերի 19-ը, երբ մեկնում է
Մայր Աթոռը գալու։ Թէ դնալիս և թէ գալիս ըն-
դունուած շքեղութիւնն ու հայրապետական դնացքի վայել
քոյրը հին կարգերը միշտ պահելով, ժողովրդից և կառավա-
րութիւնից ստանում էր միշտ հարկաւոր յարգանքն ու պա-
տիւնները, Թիֆլիսից վերադարձին հիւրասիրութեամբ է Նրեանի
նահանգապետից Ծաղկոցաձորում և առթից օգտուելով,
խնդրում է նահանգապետին, որ ջանայ Նրեանի նահան-
գում ծաղկի պատուաւոր ընդհանրացնելու։

Յաջորդ տարին յունիս 24-ին Սեանայ վանքն է դնում

օգափոխութեան և մի ամսից յետոյ դարձեալ Թիֆլիզ է գնում) Ադգեսանդր Բ. Կայսրի Թիֆլիսին այցելելու պատճառով: Սեպտեմբերի 21-ին ներկայանում է Կայսրին: Նոյն օրը երեկոյեան Կայսեր կողմից այցելում են Կաթողիկոսին Կոմս Շուվալով և պաշտօնական զօրապետ Տէյլէւ: 23-ին հիւրասիրուում է կայսերական ընթրիքին, իսկ 24-ին Կաթողիկոսին այցելում են Մեծ Իշխան Բազաժառանգ Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչ և Մեծ Իշխան Վլադիմիր Ալեքսանդրովիչ: Այնուհետև այցելութիւններ է ընդունում Կարնոյ նահանգի կուռակալ Մուստաֆայ փաշայից և Շահի եղբորորդի Լամա Միրզա Լաշմեզիթ սպարապետից: որոնք իրենց տէրութիւններէ կողմից Թիֆլիզ էին եկել մեծափառ Կայսեր գալուստը շնորհաւորելու համար: Իւր սովորութեամբ, քանի Թիֆլիզում էր, այցելում է եկեղեցիները, դպրոցները և այլն. և նոյեմբերի 9-ին վերադառնում է Մայր Աթոռ, ուր և ընդունում է նոյեմբերի 28-ին Շահի եղբոր, Էլէէֆ Վալէտ խանի այցելութիւնը: * Յաջորդ տարին 1872 թ. գնում է դարձեալ Լառիճոյ վանքն օգափոխութեան:

Մեծ Կաթողիկոսը մի քանի տարի օգափոխութեան պատճառով Մայր Աթոռից ամիսներ բացակայելով, շուտով արդէն նկատում է այն մեծ անյարմարութիւնը, որ կաթողիկոսները որոշ ամառանոցի տեղ չունենալով, ստիպուած էին մի վանքից միւսը թափառելու, շատ անգամ Մայր Աթոռից բաւական հեռու տեղ, նա տեսնում է շուտով, որ Կաթողիկոսի հեռաւոր բացակայութեան պատճառով եկեղեցական գործերի ընթացքը դանդաղանում էր: քանի որ Կաթողիկոսը անմիջապէս կարգադրութիւններ անել չէր կարող: Որպէսզի կաթողիկոսներն ամառնային բացակայութեամբ անգամ վարչական գործերի, ինչպէս և Մայր Աթոռի միաբանութեան վրայ հսկելու հնարաւորութիւն ունենան, որո-

* 1878 թուին Նաւրեդդին շահը նոյնպէս իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ, այցելում է Կաթողիկոսին, հիւրասիրուում է նորակից, դիտում է Տաճարն ու ձմարանը և նուիրում է 1000 ռ., 700 ձմարանի և 300 աղփաների համար:

շում է մի հաստատուն ամարանոց շինել հայրապետներին համար: Անձամբ շատ տեղեր ման գալուց յետոյ՝ ամարանոցի տեղ ընտրում է Ս. Էջմիածնից 18 վերստ հեռու, Արագած լեռան ստորոտում: Բիւրական գիւղը, որ զովասուն օգ և անոյշ ջուր ունի, և կառավարութիւնից խնդրելով՝ ստանում է 6½ գետնատին հող կաթողիկոսական ամարանոցի համար: Հուտով կանգնում է Բիւրականում մի վայելուչ շէնք, որ ունի տառներկու սենեակ, երկու դահլիճ, բաղնիք, խոհանոց, հացատուն, դոմ և մեծ պարտէզ: 1873 թուին արգէն ամառն այդտեղ է անց կացնում և այնուհետև ամեն տարի ամառն այդտեղ էր օգտւիտութեան գնում:

ԺԹ.

ԳԵՈՐԳ Դ-Ի ՀԱՆԳԻՍՏԱՆԱՅԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ. ՆԻ ՆՈՐԱ ՄԱՀԸ.

Իւր տառնուկեցամեայ հայրապետութեան միջոցին չորս անգամ Ս. Միւռնի օրհնութեան հանգէս է կատարում փառաւոր շքեղութեամբ և տառնուհինգ անգամ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն է անում, ձեռնադրելով ընդամենը յիսունհինգ եպիսկոպոս: Աերջին միւռնօրհնութեան փառաւոր հանգէսը կատարում է 1882 թ. մայիսի 16-ին տառնեակ հաղարար ըաղմութեան առաջ, տմենամեծ շքեղութեամբ: Առհասարակ նա սիրում էր եկեղեցական հանգէսների շքեղութիւն, քաջ իմանալով, որ այդ շքեղ հանգէսները, մեծ տպաւորութիւն թողնելով ժողովրդի վրայ, Մայր Աթոռի և կաթողիկոսութեան դիւրը բարձրացնում են ժողովրդի աչքին: Այսպիսի շքեղութեամբ նա կաթողիկոսական մեծ թափորով եկեղեցի էր իջնում տմեն հարկաւոր դէպքում ու տմեն մեծ տօնի, առանձնապէս Ս. Էջմիածնի տօնին, իւր օժման, անուանակոչութեան տառնաւոր օրերը և այլն. երբ երեկոյեանները հրախաղութիւն

և լուսավառութիւն էր սարքել տալի ժողովրդի ու ուն-
տաւորներէ համար: Ամեն հանգիստաւոր տօնի օր՝ Ջատ-
կին, Ծննդեան, Նոր տարուն և այլն, հայրապետական
մաղթանքը վեհաբանի դիմացը կատարել տալուց յետոյ,
որին ինքը ներկայ էր լինում վեհաբանի դահլիճում պատու-
հանի առաջ նստած, առջեւ երկու մեծ աշտանակ վա-
ռած, ընդունում էր իւր մօտ միաբաններին, Ժառանգա-
ւորաց ճեմարանի սաներին, Վաղարշապատի իւր հիմնած
դպրոցի աշակերտուհիներին և աշակերտներին ու ժողովրդին,
ամենքին երեսց հարկաւոր խրատն ու յորդորը կարգաւով:

Այդպիսի հանդէսներէց վերջին քիսասարուեցաւ 1882 թ.
մայիսի 30-ին Վաթոդիկէ Ս. Էջմիածնի տօնի օրը, երբ վեր-
ջին անգամ արժանացան ներկայ եղողները հայրապետական
օրհնութեան և Ս. Աջի համբոյրին, երբ և վերջին անգամ
ալեգարդ Հայրապետը տկարութիւնից տանջուած և խոն-
ջացած, կարծես զգալով, որ այս վերջինն է լինելու, իւր
ամենամեծ խրատը տուաւ իւր ճեմարանի երկու հարիւր
քսան սաներին, տասն և աւելի անգամ շեշտելով, որ «հայ
լինին» նոքա, «լաւ հայ լինին», և ջանան շատ ուսում
ձեռք բերել, «չի ուսումը միայն կեանք կուտայ հայու-
թեան»: Ո՛րքան ազդու էին այդ խօսքերը, որոնք և կեն-
դանացրել ու գեղեցկացրել էին Հայրապետի գունատ երե-
սը: Ոչ ոք չէր կարող առանց զգացուելու մնալ, անսնե-
լով թէ ի՞նչպե՞ս, մինչ ուսումնասէր Հայրապետի բերա-
նից սիրայորդոր խրատներ էին հոսում, արատուքի կա-
թիւններն յակամայից գլորուում էին նորա սպիտակափառ
ալեքներէ վրայով ներքեւ: Անմոռաց կո՛նայ շատերի համար
այդ վայրկեանը:

Այնուհետեւ յունիսի 10-ին Վաթոդիկոյը պիտի գնար
Բիւրակիանի ամարանոցը և փոխանակ կազդուրուելու իւր
տկարութիւնից, յուլիսի 7-ին պիտի ենթարկուէր նոր ցա-
ւերի, ստանալով կաթուածի հարուած, իսկ միւս կող-
մից աւելի պիտի ծանրանար միզաքարի հիւանդութիւնը,
որ ունէր: Բժշկական օգնութիւնն անօգուտ էր: Սեպտեմ-
բերի 13-ին վերադարձաւ Մայր Աթոռը, բայց ոչ բոլորովին

առողջ իւր ծանր և տաղնապալից հիւանդութիւնից: Եւ նոյն ամսի 25-ին, Հայրապետի անուանակոչութեան օրը առաջին անգամ, Վաթողիկոսի Ս. Էջմիածնում եղած ժամանակը, հայրապետական մաղթանքը Վաթողիկոսի ներկայութեամբ վեհաբանի առաջ պիտի չկատարուէր, այլ Յաճաքի զանգակատան դիմաց, և Վաթողիկոսը մաղթանքից յետոյ միայն երեք բարձրաստիճան եպիսկոպոսներ պիտի կարողանար ընդունել և օրհնել: Բայց և այնպէս երեկոյեան մեծ Հայրապետը ցանկացաւ գոնէ իւր սաների երգեցողութիւնը լսել, և երեկոյեան Յաճաքի գաւթում, հրախաղութեան և լուսավառութեան տակ, Վեհաբանի լուսամտի առաջ նստած միեթարուելով լսեց իւր մօտ երկու հարկը քսան սաների երգեցողութիւնը, և դիտեց իւր հոգևոր որդիներին ու հոգևոր հօտը, մինչև որ ժամը 9-ին իւր վերջին օրհնութիւնն ուղարկելով՝ ճանապարհ դրեց սաներին:

Հիւանդութիւնը քանի զնաց ծանրացաւ, և Հայրապետն անտանելի ցաւերի մէջ դեկտեմբերի 6-ին ճաշից յետոյ կնքեց իւր մահկանացուն:

Մայր Յաճաքի զանգակը երեք անգամ տխուր հնչեց ծանր, հաղորդելով ամեն սրտացաւ հայերի Մեծագործ Հայրապետի մահուան լուրը: Մեծ էր մանաւանդ ժառանգաւորաց ճեմարանի սաների վիշտն ու կսկիծը, որոնք անկեղծ սիրով ուրում էին իրենց Հոգևոր Տիրոջ և ցաւում էին, որ Նախախնամութիւնն այնպէս տնօրինեց, որ Հայրապետը չտեսաւ գոնէ իւր հիմնած ճեմարանի առաջին պտուղը:

Մայր Աթոռի միաբանները և հայ ժողովուրդը, զանազան կողմերից պատգամաւորներ և պսակներ ուղարկելով, յուզարկաւորութեան փառաւոր հանդիսով պատուեցին Մեծագործ Հայրապետին: Մարմինը ամսի 8—12 մնաց Մայր Յաճաքում, ուր ամենայն առաւօտ ու երեկոյ հոգեհանգիստ էր կատարուում: Հոգեհանգիստ էր կատարուում և ճեմարանում: Ամսի 12-ին պատարագի ժամանակ կատարուեցաւ կաթողիկոսական վերջին օժման խորհուրդը, և ասպա պատարագից յետոյ յուղարկաւորութեան մեծ հանգէսը:

Հանդուցեալի դադարը մեծ թափորով Տաճարի արե-
մտեան դռնից ելնելով և Տաճարի հիւսիսային կողմից
պտտելով, իւր շինած Թանգարանի առջևից անցնելով ելաւ
Վանքի հարաւային կողմի ներքին և արտաքին մեծ պարիսպ-
ների երկու մեծ դռնից և մտնելով Ճեմարանի պարտէզը՝
ուղղուեցաւ դէպի Ճեմարան, ուր և շէնքի հարաւային դռան
առաջ կատարուեցաւ առաջին հոգեհանգիստը: Երկրորդ
հոգեհանգիստը կատարուեցաւ Ճեմարանի հիւսիսային դռան
առաջ: Ապա թափորը Վաղարշապատի հրապարակից անց-
նելով՝ երրորդ և չորրորդ հոգեհանգիստը կատարելուց յե-
տոյ, մտաւ Վանքի արտաքին մեծ պարիսպից ներս և ներքին
պարիսպի արեւմտեան մեծ դռնից Վանքի գաւիթը մտնելով
կանգ առաւ Տաճարի զանգակատան հիւսիսային առա-
ջին սեան հիւսիսային կողմում: Այստեղ փորուած էր
գերեզմանի տեղը, ուր և ամփոփուեցաւ հանգու-
ցեալի մարմինը: Այնուհետեւ մինչև թաղման եօթներորդ-
օրը առաւօտ և երեկոյ կատարուում էր գերեզմանի վրայ
հոգեհանգստի կարգը: Այնուհետեւ և ամենայն տարի ժա-
ռանգաւորաց Ճեմարանի աւարտող սաները պէտք է դնա-
յին այնտեղ՝ հոգեհանգիստ կատարել տալով՝ իրենց վերջին
երախտադիտական պարտքը մատուցանելու իրենց բարեբա-
կաթողիկոսին և Մայր Աթոռին:—

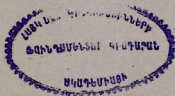
Թէ ինչ արաւ և ինչպէս ասրեց Գէորգ կաթողիկոսն իւր
եօթանասնամեայ կեանքի ընթացքում, — այդ տեսանք
մեր գծագրած նորա համառօտ կենսագրութեան մէջ:
Նա ի զուր չապրեց: Եւ ի զուր չէր, որ հայ ազգը միաձայն
կոչել էր նորան Ս. Լուսաւորչի Աթոռը բարձրանալու:
Իւր նախորդը՝ Ներսէս Ե. մեծ մտածմբ Թիֆլիսում ասրե-
լով և ուրիշ հոգեւերով ծանրաբեռնուած լինելով, շատ ժա-
մանակ չունէր Մայր Աթոռի մասին հոգալու: Աւելի ևս
քիչ ըսն էր կարողացել անել Մատթէոս կաթողիկոսն իւր
կարճատեւ վշտալի կեանքի մէջ: Գէորգ Մեծագործ կաթո-
ղիկոսին էր վերապահուած՝ ներքին և արտաքին բարեգա-
րութեան վրայ հետեւական և խոր մտածուած ծրագրով
հոգալով՝ Մայր Աթոռին այն որոշ գոյնը տալ, որ

Մայր Աթոռը մեծ մասամբ պահում է ցայտօր:

Կաթողիկոսական ամենայն իրաւանց քաջարի պաշտպանութիւն, կաթողիկոսական դերքի բարձրացում, եկեղեցական հին կարգերի աւանդապահութիւն, ժամանակին կարեւոր բարեփոխութիւնն ու բարեկարգութիւնը հասկանալով հանդերձ: Դպրոցների պաշտպանութեան և յառաջագիւծութեան համար հոգալ, ուսումնական խորհուրդ կազմելով, դպրոցներ բանալով, ուսուցիչներ գնահատելով, ուսուցման ծրագիրներ և վարչական կանոններ կազմելով, քեմիական վերատեսչութիւն հաստատելով: Կրթութեւն ու իրենց կոչման արժանի եկեղեցականներ ունենալու հոգսը տանել: Ս. Էջմիածնի ժառանգաւորաց ճեմարանը բանալով, հոգեւորականութեան և յատկապէս Մայր Աթոռի միաբանութեան ընդհանուր կարգապահութեան համար կարգադրութիւններ անելով, մտածութեւն կանոնական կոնդակներով շատ եկեղեցական գործեր կանոնաւորելով, ժամանակի պահանջի համեմատ կարեւոր խոտութեամբ վարուելով, այլ և արժանաւորներին վարձատրել գիտենալով: Ազգային հնութիւնները ժողովել պահպանել: Ս. Էջմիածնի գրադարանը կարգաւորել և մանաւանդ հարստացնել, ամենահին յիշատակարանները ձեռ բերելով: Մայր Աթոռի արտաքին բարեգործութեան և նորոգութեան ձեռնարկութիւնն ու շինարարութիւնը: Այնուհետեւ ձեռքից գրեթէ խլուած զանազան եկեղեցական կալուածների և ստացուածքների տիրանալու անգուշ աշխատանքը, որ մեծ մասամբ յաջողութեամբ էր պսակուուում: Մայր Աթոռի ազգատ գանձարանը հարստացնելու մեծ ջանքը՝ եկամուտների վրայ մեծ հսկողութիւնը, տնտեսութեան համար առանձին վանական կառավարութիւն հաստատելով, մեծ ծախսերի հետ և մեծ խնայողութիւն մտնելով, այնպէս որ Թանգարանի, Ճեմարանի և այլն մեծածախս գործերից յետոյ, չեղած տեղից Մայր Աթոռի գանձարանում: Մայր Ցաճարի նորոգութեան, Ահհարանի և միաբանների սենեակների շինութեան համար, որ նա ժամանակ չունեցաւ ձեռնարկելու՝ ինչպէս մտադիր էր, 375 հազար ռուբլի խնայած գանձ

Թողեց, չնայելով Մայր Աթոռի ծախքը 1878 թուին արգէն
 0 հազարից աւելի էր, իսկ 1882 թուին մօտ 100 հազար,
 իսկ կէսը գրեթէ ճեմարանի վրայ էր միայն գործ դրուում:
 Եւ չպարանը կանոնաւորել և հարստացնել, տպարանական
 արտադրանքները հաստատելով: Ժողովրդին գլխած հայր հան-
 րայնական, և սոցա և այսպիսիների հետ ոգեւորութիւն և
 արտաւատ ներշնչել տպագայ յառաջագիմութեան համար,—
 Եւ հա Մեծագործ Վաթողիկոսի արարքները:

Եթէ ժամանակակից սերունդը չկարողացաւ ըստ ար-
 արանւոյն գնահատել նորան, տպագայ սերունդն անշուշտ
 չի կրնար բարձր գնահատել: Եւ հաւատացած ենք, որ Գէորգ
 Մեծագործ Վաթողիկոսի յիշատակը, որ այժմ արգէն ըս-
 անել է իրայլել, ժամանակով այնպէս պիտի պայծառանայ,
 ինչպէս մեր ամենամեծ կաթողիկոսներինը, նորան սիրելու
 ամար՝ հարկաւոր է միայն նորա գործերին մօտից ծանօթ
 լինել: Մենք այդ գործերի պակասաւոր ստուերագիծը միայն
 ունենանք շտապով:

(72.509)

Uguz

609

ՀԱՅ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԻՒՆ ԳՐԱՆ.

FL0081268

Chfma

604